

Міністерство освіти і науки
Державний вищий навчальний заклад
«Маріупольський будівельний коледж»

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
для студентів заочного відділення
з дисципліни «Соціологія»
для спеціальностей 5.06010101, 5.07010602

Розглянутий та узгоджений цикловою
комісією фізичного виховання та
суспільно-філологічних дисциплін
Протокол № 1 від « 31 » 08. 2015 р.
Голова комісії _____ М.І. Бурим

Розробив викладач
Н.Ю. Іллічова

2015 рік

Пояснювальна записка

Підготовка кваліфікованих кадрів є найважливішою задачею системи вищої освіти. Особливої ролі в цьому ракурсі набуває вивчення соціально-політичних дисциплін, в тому числі й соціології.

Соціологія - це наука про закони і становлення, функціонування, розвиток суспільства в цілому, а також соціальних груп, спільнот і характер взаємовідносин між людьми в сфері їх спільної життєдіяльності.

Викладання курсу «Соціологія» передбачає ознайомлення студентів зі структурою соціологічного знання, особливостями категоріально-понятійного апарату соціології, роллю соціологічного знання у вивченні суспільства, історією розвитку соціологічної думки в США, Західній Європі, Росії та Україні, методикою та методологією проведення соціологічних досліджень, а також основними напрямками галузевої спеціалізованої соціології, зокрема соціологією сім'ї, соціологією праці та управління, соціологією молоді, соціологією культури тощо.

Знання, вміння та навички, набуті студентами в ході вивчення курсу «Соціологія» дозволяє їм науково осмислити складні явища та процеси сучасного суспільного життя, орієнтуватися в соціальних явища та розумітися в соціологічних теоріях. Отримані знання мають допомогти студентам під іншим кутом зору, в новому світлі побачити знайомі всім відносини між людьми та їх об'єднань. При цьому у них формується соціологічне бачення соціальної реальності, виникає стійкий інтерес до соціальних проблем.

Головною метою соціологічної освіти є формування соціального мислення і свідомості, розуміння соціальних проблем, витоків, причин їх виникнення і можливих способів розв'язання.

Мета курсу: ознайомлення студентів з особливостями соціологічного вивчення суспільства та його складових, формування соціального мислення, вміння об'єктивно аналізувати сучасні суспільні явища та процеси.

Завдання курсу:

- ознайомити студентів зі структурою та особливостями соціологічного знання;
- дати визначення основних соціологічних законів, категорій та понять;
- визначити місце соціології серед інших суспільно-гуманітарних дисциплін, функції соціології як науки про суспільство;
- сформування уявлення про соціальну структуру суспільства, соціальні інститути, організації тощо, про взаємовідносини його різних складових, соціологічні проблеми культури, особистості, родини, вільного часу і т.д.;
- ознайомити з методичними та методологічними засадами проведення конкретного соціологічного дослідження.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні **знати** :

- загальну характеристику суспільства, як цілісної системи та її складових елементів;
- предмет, структуру, функції, принципи, методи, основні категорії та закони соціології як науки;
- особливості становлення соціології як самостійної науки;
- структуру та зміст спеціальних соціологічних теорій;
- послідовність розробки програми соціологічного дослідження;
- основні методи збору, обробки, аналізу результатів соціологічного дослідження;
- шляхи реалізації результатів соціологічних досліджень і соціальних технологій у суспільній практиці.

вміти :

- пояснювати, оцінювати, узагальнювати знання про суспільство в контексті системного підходу з елементами структурно-функціонального аналізу;
- володіти основними соціологічними термінами, користуватися ними під час виступів на семінарах, в дискусіях, диспутах тощо;
- користуватися всіма доступними джерелами знань, самостійно добирати матеріал до реферату, доповіді;
- використовувати в роботі засоби масової комунікації, в т.ч. комп'ютерні джерела інформації;
- брати участь в організації та проведенні соціологічних опитувань;
- використовувати на практиці результати соціологічних досліджень при діагностуванні причин соціальних конфліктів в сім'ї, колективі, на виробництві;
- сприяти розв'язанню міжособистісних та трудових конфліктів, виконуючи роль медіатора.

Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Соціологія як наука, теорія і практика.

Тема 1. Соціологія як наука.

Поняття і структура соціології. Предмет і метод соціології. Основні функції соціології.

Тема 2 . Становлення і розвиток соціології в ХІХ ст.

Огюст Конт – засновник соціології. Соціологічні вчення Герберта Спенсера. Соціальне вчення марксизму.

Тема 3. Суспільство як соціальна система.

Зміст поняття «суспільство». Загальна характеристика основних компонентів соціального життя: соціальні процеси, соціальні взаємодії та відносини.

Тема 4. Соціальна структура суспільства.

Соціальна група як елемент структури суспільства. Національно-етнічна структура суспільства. Соціально-демографічна структура суспільства.

Тема 5. Соціальні відносини. Конфлікт як прояв соціальних відносин.

Соціологія конфлікту як галузь соціологічного знання. Причини соціальних конфліктів, їх класифікація, структура та функції

Тема 6. Розвиток соціальних вчень від Античності до Нового часу.

Соціальні вчення давньогрецьких мислителів (Демокрит, Платон, Аристотель). Зміна суспільних відносин в добу Середньовіччя. Вчення Августина Блаженного. Соціальні утопії доби Відродження: Томас Мор, Т. Кампанелло.

Тема 7. Соціальні процеси в Україні.

Соціальні процеси як соціологічна категорія. Поняття етносу та основні етапи його розвитку. Сучасні етнічні процеси. Націоналізм як соціальне явище.

Змістовий модуль 2. Галузеві соціологічні теорії.

Тема 1. Економічна соціологія. Соціологія менеджменту та праці.

Об'єкт та предмет економічної соціології. Соціальні функції економіки. Поняття предмету соціології, праці та управління. Принципи управління соціальними процесами.

Тема 2. Соціальні вчення в період XVII-XVIII ст..

Теорія природного права та суспільного договору. Політико-правові погляди французьких матеріалістів. Концепція Гегеля про державу. Соціальні проблеми та утопічний соціалізм.

Тема 3. Політична соціологія.

Політика як особливий вид соціального регулювання. Політична система суспільства, структура та функції політичної системи. Громадянське суспільство, засоби масової комунікації.

Тема 4. Соціологія особистості.

Особистість як об'єкт та суб'єкт соціальних відносин. Предмет соціології особистості. Соціальна структура та типологія особистості. Процес соціалізації: етапи, компоненти та фази розвитку.

Тема 5. Соціологія сім'ї.

Поняття про предмет соціології сім'ї. Сім'я та шлюб як соціальні інститути. Структура та функції сучасної сім'ї. Типологія сім'ї.

Тема 6. Соціалізація.

Засади соціалізації. Соціалізація особистості. Соціалізація в процесі життєвого циклу. Ресоціалізація.

Тема 7. Соціологія сім'ї. Гендерна соціологія.

Поняття про предмет гендерної соціології. Проблеми гендерної соціології та соціалізації. Гендерні ідеали та стереотипи в сучасному суспільстві.

Тема 8. Соціологія гуманітарної сфери.

Поняття культури в соціології. Соціальні функції культури. Соціологія освіти: об'єкт, предмет та соціальні функції. Наука як особливе соціальне явище.

Змістовий модуль 3. Соціологічні дослідження.

Тема 1. Конкретно-соціологічні дослідження.

Особливості підготовки та проведення конкретно-соціологічного дослідження. Основні методи збору соціологічної інформації. Види опитувань. Експериментальні методи в соціології.

Тема 2. Соціальні зміни.

Процеси соціальних змін в суспільстві. Трансформація суспільств. Концепції соціального прогресу. Типи соціальних рухів.

Тема 3. Методика соціологічних досліджень.

Поняття та принципи соціологічного дослідження. Витоки вивчення конкретно-соціологічних досліджень. Основні етапи соціологічного дослідження.

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. «Розуміюча» соціологія М.Вебера.
2. Дайте порівняльний аналіз основних соціологічних концепцій конфлікту.
3. Культура як предмет соціологічного дослідження: сутність, типи, основні елементи культури.
4. Марксистська соціологія, її вплив на подальший розвиток соціології як на
5. Основні методи аналізу і обробки даних соціологічного дослідження.
6. Основні підходи до соціальної стратифікації суспільства.
7. Основні школи та концептуальні напрями сучасної західної соціології..
8. Особливості формування і розвитку соціології в Україні (передумови, етапи становлення).
9. Перший етап становлення соціології як науки: О.Конт.
10. Предмет, об'єкт, категорії соціології культури.

11. Принцип репрезентативності у соціологічному дослідженні. Достовірність соціологічного знання.
12. Сім'я як соціальний інститут. Сім'я та шлюб. Соціальні функції сім'ї.
13. Соціалізація особистості: етапи, рівні, фази, стадії.
14. Соціальна мобільність: сутність, види.
15. Соціальна структура суспільства: характеристика основних підходів.
16. Соціальний статус и соціальні ролі особистості. Поняття соціальної поведінки.
17. Соціальний факт і соціальна аномія Е.Дюркгейма.
18. Соціальні закони: сутність, типологізація.
19. Соціальні інститути, соціальні групи, соціальні організації як елементи соціальної структури.
20. Соціальні погляди П.Сорокіна.
21. Соціально-політичні погляди М.Грушевського та його роль у розвитку соціології в Україні.
22. Соціологічне дослідження: сутність, типологізація.
23. Соціологічні погляди М. Драгоманова.
24. Соціологічні теорії особистості: загальна характеристика.
25. Соціологія гендеру. Гендерна соціалізація та ідентифікація. Гендерні аспекти зайнятості та безробіття.
26. Соціологія особистості: особливості предмету та об'єкту досліджень.
27. Соціологія праці та зайнятості: предмет, об'єкт, історія розвитку.
28. Соціологія сім'ї: предмет, об'єкт, категорії. Альтернативні форми шлюбу.
29. Соціологія як наука про суспільство: предмет, об'єкт, структура, функції.
30. Суспільство як соціальна система: сутність, основні підходи до визначення.
31. Сутність та функції культури у суспільстві.

32. Теорія соціальної еволюції Г.Спенсер
33. Характеристика етапів проведення соціологічного дослідження. Програма соціологічного дослідження.
34. Характеристика основних методів збору соціологічної інформації: опитування, аналіз документів, експеримент, спостереження.
35. Проблеми економічної соціології.
36. Політична соціологія.

Основна література

1. Антонов А.И., Медков В.Н. Социология семьи. - М., -1996.
2. Арон Р. Этапы развития социологической мысли: Пер. с фр. - М.: Прогресс-Универс, 1993.
3. Гидденс Э. Социология. Учебник. - М.: Эдиториял УРСС, 1999.
4. Добренъков В.Й., Кравченко А.И. Социология. В 3-х томах. - М.: ИНФРА - М, 2000.
5. Захарченко М.В., Бурлачук В.Ф., Молчанов М.О. та ін. Соціологічна думка України. - К., 1996. - 424 с.
6. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. - К.: Либідь. 1993. - 336 с.
7. Зборовский Г.Н., Орлов Г.П. Введение в социологию. - М.: Изд-во Урал. ун-та. 1992. - 224 с.
8. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. Отв. ред. Г.В. Осипов. - М.: Изд. НОРМА, 2001. - 576 с.
9. Кравченко А.И. Общая социология; Учебное пособие для ВУЗов. - М.: ЮНИТА-ДАНА, 2001.-479с.
10. Лукашевич М.П., Туленков В.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навчальний посібник. -К.,1999.

11. Основи соціології: курс лекцій / За ред. В.Г.Городяненка. - Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1993. - 348 с.
12. Попова І. М. Соціологія: Пропедевтичний курс Підруч. для студ. вищих навч. закл. - К.: Тандем, 1996.
13. Почебут Л. Г. Основы теоретической социологии: Учеб. пособие. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 1992.
14. Примуш М.В. Загальна соціологія : Навчальний посібник . - К.,2004.
15. Социологический словарь (сост. Елсунов А.Н., Шульга Н.В.), изд. 2. - Минск: Университетское, 1991, 528 с.
16. Социологический справочник (под общ.ред. В.И.Воловича). - К.: Политиздат, 1990. - 382 с.
17. Соціологія: короткий енциклопедичний словник (під заг.ред. В.І.Воловича). - К.: Український Центр духовної культури. - 1998 - 730 с.
18. Соціологія: матеріали лекц. курсу / За ред. В.М.Пічі. - К., 1996.
19. Соціологія: навч. посібник / За ред. С.О.Макєєва. - К., 1999.
20. Соціологія: навч.посібник / За ред. В.Г.Городяненка. - К., 1999.
21. Соціологія: підручник / За заг. ред. проф. В.П.Андрущенко, проф. М.І.Горлача. - Харків - Київ, 1998. - 696 с.
22. Соціологія: терміни, поняття, персоналії / Укладачі В.М. Піча, Ю.В Піча, М.Н. Хома. - К., 2002.
23. Тощенко Ж.Г. Социология. Общий курс. - М.: "Прометей", 1998. - 513 с.
24. Черниш Н.Й. Соціологія. Курс лекцій. - Львів, 1996.
25. Шаповал М. Загальна соціологія. - К., 1996. - 368 с.
26. Якуба О.О. Соціологія: навч. посібник. - Х., 1996.

Додаткова література

1. Астахова Т. Г. Соціальний конфлікт в умовах соціально-економічної трансформації України. // Грані. - 2006. - №3. - С. 95-97.
2. Бакунин М. А Философия. Социология. Политика. - М.: Правда, 1989.

3. Балыкина С.А. Опросные социологические технологии и их использование в политических кампаниях в современной Украине. // Грани. - 2007. - №6. - С.100-105.
4. Белых Е. Л., Верниенко Г. П. Социальная структура и социальные процессы в современном обществе. - М.: Изд-во Моск. гос. откр. пед. ин-та, 1993.
5. Бурлачук В. Ещё раз к вопросу: «Что такое общество?» // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2006 - №1. - С.5-19.
6. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції». // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2006. - №3. - С. 32-51.
7. Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. - М., 1991.
8. Громов И. А, Мацевич А Ю., Семенов В. А. Западная теоретическая социология. - СПб., 1996.
9. Дворецкая Г. В., Махнарылов В. П. Социология труда: Для вузов. - К.: Выща шк., 1990.
10. Демографічний розвиток України: сучасне і майбутнє. // Вісник НАН України.-2006.- №1.- с.59-72.
11. Карнаух А. Молодіжна політика: проблеми та перспективи. // Віче. - 2007.- №18.- с.47-48.
12. Кравченко А. И. История зарубежной социологии. Общие принципы. - М.: Изд-во МГУ, 1991.
13. Осипова Н.Г. Возникновение и развитие социологии как науки. Предистория. Периодизация.// Вестник Московского Университета. Серия 18. Паньков Е. М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение. - М.: Высш. шк., 1990.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ДВНЗ «МАРГУПОЛЬСЬКИЙ БУДІВЕЛЬНИЙ КОЛЕДЖ»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

«СОЦІОЛОГІЯ»

спеціальність 5.06010101

«Будівництво та експлуатація будівель і споруд»

спеціальність 5.07010602

« Обслуговування та ремонт автомобілів та двигунів»

Розглянутий та узгоджений цикловою
комісією фізичного виховання та
суспільно-філологічних дисциплін
Протокол № _1_ від « 31 » _08___ 2015 р.
Голова комісії _____ М. І. Бурим

Розробив викладач
Н.Ю. Іллічова

2015рік

Лекція №1

Тема: «Соціологія як наука»

1. Поняття і структура соціології.
2. Предмет і метод соціології.
3. Основні функції соціології.

1. *Поява соціології* як самостійної науки була викликана розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII – початку XIX століття. У цей час світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства. Саме ці глибокі зміни, викликані потребами капіталістичного суспільства, що розвивалося, заклали ті об'єктивні передумови, що стали основою становлення й оформлення соціології як самостійної галузі наукового знання. Серед них дослідники виділяють три групи чинників (чи передумов), що сприяли виникненню сучасної соціології.

- *Соціально-економічні чинники* (передумови), такі як індустріальна революція, ринок вільної праці, і урбанізація (тобто зростання ролі міст у розвитку суспільства), розвиток торгівлі і багато чого іншого з наслідками, що впливають на спосіб життя людей, змінюють соціальну структуру, суспільні відносини.
- *Соціально-політичні чинники* (передумови), серед яких новий соціальний порядок, панування буржуазних верств, влада капіталу, державна бюрократія, демократизм і т.ін.
- *Інтелектуальні чинники* (передумови), такі як філософські ідеї епохи Просвітництва з її духовними орієнтирами – гуманізмом, раціоналізмом, з домінантами прогресу, свободи особистості, наукового знання, ідеями Вольтера, Руссо, Сен-Сімона і багатьох інших.

Крім цього, суб'єктивно процес становлення соціології стимулювався прагненням перебороти описовість, абстрактність науки про суспільство і

направити її шляхом наукового аналізу конкретних подій життєдіяльності суспільства, заснованого на науковому спостереженні й експерименті.

Отже, нові форми економічного і політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство, тенденції його розвитку до позитивної науки про суспільство як про живе функціонуюче утворення. Оскільки суворі наукові методи пізнання були вироблені і застосовувалися в цей період природознавством, соціологія підпадає під його вплив. У період свого становлення соціологія розвивається під загальним прапором позитивізму. Безперечно, соціологія мала багату й різноманітну передісторію, але її власна історія починається лише в XIX сторіччі, коли постало питання про створення позитивної науки про суспільство, яка б спиралася на точно встановлені наукові факти.

Структура соціологічних знань

Тільки соціологія вивчає суспільство як цілісну систему. Якщо економічні, політичні, юридичні й інші науки вивчають закономірності протікання процесів усередині кожної зі сфер життя, то соціологія намагається проаналізувати й встановити відповідні закономірності, що і дозволяє представити суспільство як складну динамічну систему, що складається з ряду підсистем.

Соціологія відрізняється від інших наук не тільки тим, що вивчає, але і тим, як вивчає. Для соціології характерне вивчення суспільства крізь призму людської діяльності, зумовленої потребами, інтересами, установками, ціннісними орієнтаціями і т. д. Соціологічний підхід дозволяє не тільки описувати явища, процеси, але і пояснювати їх, будувати моделі поведінки людини і розвитку суспільства в цілому. Аналіз динаміки соціальних процесів дає можливість встановлювати тенденції розвитку суспільства і виробляти рекомендації з цілеспрямованого управління соціальними процесами.

Узагальнюючи все сказане, можна дати таке визначення соціології: це **наука, що вивчає тенденції, закони функціонування і розвитку соціальних**

систем, а також прояв даних законів у діяльності окремих суб'єктів (соціальних груп, спільностей, особистостей).

Основною задачею соціології є типологізація соціальних систем, вивчення зв'язків і відносин усередині кожної з них на рівні закономірностей, осмислення механізму їх дії і форм вираження у різних соціальних системах для цілеспрямованого управління ними.

Соціологія має складну структуру. Основними елементами її є загальна соціологічна теорія, спеціальні і галузеві соціологічні теорії (теорії середнього рівня) і конкретно-соціологічні дослідження.

Загальна соціологічна теорія, спираючись на соціальну філософію, дає уявлення про глибинну сутність розвитку того чи іншого суспільства, а також про місце і роль у ньому людини.

Спеціальні і галузеві соціологічні теорії стосуються тільки окремих сфер громадського життя, соціальних груп чи інститутів. Вони дозволяють створити міцну наукову базу для емпіричних досліджень у визначених напрямках.

Конкретні соціологічні дослідження проводяться для одержання об'єктивної інформації про різні аспекти соціальної реальності. Сформульовані висновки можуть трактуватися як з загальносоціологічної точки зору, так і з позицій спеціальних, галузевих теорій.

2. Предмет та об'єкт соціології, як і будь-якої іншої науки, не тотожні. Об'єктом є все, на що спрямоване дослідження. Один і той самий об'єкт можуть вивчати різні науки. Предмет завжди чітко окреслює сферу й мету дослідження. Тому *предметом соціології є окремі аспекти, особливості, відносини об'єкта дослідження.* Сучасне тлумачення предмета соціології має враховувати насамперед те, що вона є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет.

Соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Будучи нефілософською наукою, спираючись на узагальнення соціальних чинників, соціологія визначає свій предмет на рівні макротеоретичного аналізу. Тому вона тісно пов'язана з соціально-філософським рівнем знань.

Окрім загальнотеоретичного осмислення свого предмета, соціологія охоплює соціологічні теорії, які вивчають особливі стани і форми буття соціальних спільнот – соціальну структуру, культуру, соціальні інститути й організації, особистості, а також процеси соціалізації індивідів у соціальних спільнотах.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти. Вона вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи. Соціологія розглядає особистість не крізь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології, а з позиції соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. Для неї особистість – не тільки частинка малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної спільноти, носій властивих їй норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. Як сукупність усіх суспільних відносин, вона керується у своїй поведінці передусім набутими та встановленими нормами, а її відносини формуються згідно з соціальними цінностями, правилами, законами.

Специфіка соціологічного знання полягає в тому, що об'єкт соціологічного пізнання не збігається з певним конкретним явищем суспільного життя чи явищем суто соціальним, оскільки він може бути виокремлений з об'єктивної реальності та класифікований за різними аспектами.

Об'єктом соціологічного пізнання є сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. Оскільки ці зв'язки і відносини у кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані, об'єкт соціологічного пізнання виступає тільки як соціальна система.

3. Зв'язок соціології з життям суспільства реалізується через її основні й допоміжні функції. У соціологічній літературі по-різному підходять до їх тлумачення та визначення кількості. Одні вчені головними функціями соціології вважають пізнавальну, практичну та ідеологічну, інші – пізнавальну, прогностичну, соціального проектування і конструювання, організаційно-технологічну, управлінську та інструментальну. Відсутність єдиного погляду на класифікацію функцій соціологічного знання пов'язана насамперед зі складною структурою та значною кількістю завдань, які соціологія має вирішувати, а також з різноманітністю соціальної дійсності, яку вона вивчає.

Синтезувавши різні підходи, доцільно вести мову про такі найважливіші функції соціології: теоретико-пізнавальну, практико-перетворювальну, світоглядно-ідеологічну, а також специфічні функції – гуманістичну, культурну, описову, інформаційну, прогностичну, критичну, соціального контролю, соціального управління.

Теоретико-пізнавальна функція. Спрямована на вироблення нового соціологічного знання і реалізується у таких аспектах:

Соціологія нагромаджує знання, систематизує їх, складає висновки про закономірності еволюції суспільства, розкриває джерела і механізми функціонування та розвитку соціальних процесів і явищ.

Практико-перетворювальна функція. Тісно пов'язана з теоретико-пізнавальною, позаяк єдність теорії та практики – характерна риса соціології. Сутність її виявляється насамперед у виробленні науково обґрунтованих прогнозів щодо еволюції суспільства, які є основою перспективних планів соціального розвитку, скажімо, держави, регіону, підприємства тощо.

Особливості соціологічного прогнозування полягають у тому, що воно має цілісний характер і дає змогу визначити тенденції розвитку суспільства в сукупності всіх структурних елементів.

Прикладна соціологія, пов'язуючи теорію з дійсністю, бере участь у виробленні практичних рекомендацій щодо вирішення різноманітних соціальних проблем як суспільства в цілому, так і конкретних регіонів. Відповідно до специфіки соціологічного дослідження практичні рекомендації соціологів ґрунтуються на двох групах соціальних чинників: об'єктивних і суб'єктивних.

Об'єктивні соціальні чинники – умови людської життєдіяльності: соціальна структура суспільства, політичний лад, конкретні умови праці, побуту тощо і реальна поведінка суб'єкта в цих умовах. Вивчаючи вплив цих чинників на систему соціальних відносин, соціолог спирається на конкретну інформацію, здобуту за допомогою соціологічного дослідження. Суб'єктивні соціальні чинники – мотиви, прагнення, інтереси, ціннісні орієнтації, різноманітні уявлення, громадська думка тощо.

Вивчення цих феноменів дає важливу інформацію про світ окремої людини, конкретної спільноти (трудового колективу, професійної групи, класу тощо).

Світоглядно-ідеологічна функція. Спрямована на забезпечення наукової дискусії між концепціями, поширення наукової ідеології, формування соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних спеціалістів, глибоке та всебічне засвоєння ними наукової ідеології.

Важливу роль у реалізації даної функції мають соціологічні дослідження. Наукове знання, здобуте за їх допомогою, сприяє політологічній та соціологічній освіті населення, допомагає людям виконувати свої трудові та громадські функції. Винятково важливу роль відіграють при цьому соціологічні дослідження громадської думки, ефективності функціонування засобів масової інформації, політичних і правових інститутів суспільства тощо.

Гуманістична та культурна функції. Пов'язані з роллю соціології в культурному житті суспільства та гуманізації суспільних відносин. Соціологія є чинником, що сприяє гуманізації суспільства. Гуманістична установка, центром якої є людина, супроводжує реалізацію всіх інших функцій соціології. Попри те, що соціологія має справу з великими масами людей та оперує статистичною інформацією, дедалі актуальнішим стає положення, що соціолог повинен мати «гуманістичний нерв», тобто ставитися до людських проблем, драм, трагедій, які він вивчає, не як пасивний спостерігач, а зі щирим співчуттям і увагою. Ніколи загальне не повинно затінювати особисте й індивідуальне. Тому сучасного соціолога характеризують загострене почуття соціальної дійсності, відповідальність, альтруїзм, використання своїх знань на благо людства.

Різноманітними є зв'язки соціології з культурою, адже соціологія вивчає культурні цінності, засоби вдосконалення та облагородження звичаїв, традицій, норм поведінки, сприяючи нагромадженню, збереженню та передачі культурної спадщини. А одна зі спеціальних соціологічних теорій (соціологія культури) безпосередньо займається вивченням культури, процесів та відносин, які функціонують у цій сфері.

Описова функція. Зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідного матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо. Вивчення їх дає змогу відтворити картину життєдіяльності тих соціальних об'єктів, що вивчаються. На основі цих досліджень складаються висновки та приймаються відповідні рішення щодо управління різними галузями суспільства. Ці матеріали є також джерелом виміру, відліку та порівняння, основою для прогнозування розвитку соціальних явищ і процесів, дають змогу простежити динаміку їх функціонування.

Інформаційна функція. Стосується використання соціологічної інформації, одержаної під час соціологічних досліджень. Соціологічна інформація – один з найоперативніших видів соціальної інформації. Вона

застосовується: соціологами – для з'ясування динаміки, тенденцій розвитку соціальних процесів; замовниками дослідження – для прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень, встановлення зворотного зв'язку з колективом (якщо замовником є керівництво підприємства), населенням конкретного регіону (якщо замовником є місцева влада). У зв'язку з ускладненням соціального життя значення соціологічної інформації в управлінні суспільством зростатиме. Її використання повинно стати невід'ємним елементом державної політики.

Прогностична функція. Реалізується через соціальні прогнози. За сучасних умов соціологічне дослідження завершується не просто рекомендаціями щодо управління процесами, а виробленням та обґрунтуванням прогнозу (короткострокового або довгострокового) щодо досліджуваного об'єкта. Короткостроковий прогноз спирається на встановлені тенденції розвитку соціального явища, довгостроковий – на ті самі тенденції плюс зафіксовані закономірності й відкриті чинники, які вирішальним чином впливають на прогнозований об'єкт. Виявлення таких чинників і наступне моделювання досліджуваного процесу – один з найскладніших видів наукової праці.

Критична функція. На Заході давно існує своєрідний напрям – соціальна критика. Соціологія, даючи об'єктивне знання, покликана попереджувати соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Функція соціального контролю. Полягає у виробленні і науковому обґрунтуванні ефективних рекомендацій, спрямованих на боротьбу з девіантною поведінкою, вдосконалення моральних відносин, підвищення рівня політичної культури і правової свідомості. Реалізується через участь соціології в системі «зворотного зв'язку», забезпечення достовірної інформації про соціальні явища і процеси, аналіз дії механізмів соціального контролю, санкцій, соціальних норм тощо.

Питання до самоконтролю

1. В чому відмінність предмета соціології від інших соціально-гуманітарних наук ?
2. Що становить зміст поняття "соціальна потреба у знаннях ?"
3. Які основні засади формування соціології як науки ?
4. Які існують рівні соціологічного знання ?
5. Назвіть і охарактеризуйте функції соціології.
6. Дайте визначення суспільствознавству. Чому, на Вашу думку, поняття "суспільствознавство" можна розглядати з кількох позицій?
7. Якими факторами визначається роль соціології в системі суспільствознавства?

Лекція № 2

Тема: «Становлення і розвиток соціології в ХІХ ст..»

1. О. Конт – засновник соціології.
2. Соціологічне вчення Г. Спенсера
3. Соціальне вчення марксизму.

1. Як уже встановлено раніше, основоположником соціології є французький вчений

Огюст Конт. Центральна ланка його філософсько-соціологічних поглядів – відкритий *«великий основний закон інтелектуальної еволюції людства»* (О. Конт). Відповідно до цього закону пізнавальна діяльність людей і в цілому їх суспільна свідомість пройшли через три ступеня свого розвитку: теологічний, метафізичний, позитивний.

На теологічній стадії (до 1300 р.) людський розум у кожному явищі природи і життя вбачав надприродні сили. Тут домінувала релігійна міфологія.

Наприкінці цієї стадії місце релігійної уяви починають займати знання про зв'язки і закономірності явищ зовнішнього світу і життя людей. Але теологічний дух, за словами О. Конта, був необхідний для *«постійного визнання моральних і політичних ідей»*.

На метафізичній стадії (1300–1800 рр.) людська свідомість оперувала не уявою, а поняттями, які відображали реальні процеси зовнішнього світу. Однак через слабкий розвиток науки ці поняття були ще абстрактні. Природа, космос, матерія, дух називались *«загальною сутністю»*, джерелом всіх тілесних і духовних явищ. Метафізичний метод *«спрощував теологію і помалу розкладав її»*, в той же час він не давав повних відповідей на запитання про природні і соціальні явища і, отже, не дозволяв остаточно позбутися міфів.

На позитивній стадії (з 1800 р.) людська свідомість у своїх судженнях і висновках виходить переважно з наукових спостережень. Наука, за О. Контом, поєднує спостереження і передбачення, що «складає у всіх відношеннях головну рису позитивної філософії».

Аналізуючи позитивну стадію, О. Конт запропонував свою *класифікацію наук*. Так, науки, покликані відкривати закони, він назвав абстрактними, а науки, що використовували їх у дослідженні явищ, – конкретними. Наприклад, загальна біологія – наука абстрактна, а медицина – конкретна. Соціологію О. Конт вважав найбільш абстрактною з наук. Абстрактні науки в своїй класифікації він розміщував за ознаками: зменшення меж і збільшення складності об'єкту дослідження. Автором було одержано такий ряд: математика – астрономія – фізика – біологія – соціальна фізика (соціологія). В цьому переліку не було визначено місце психології, етики, економічної теорії і т. ін.

Соціологію О. Конт вважав найбільш складною з усіх наук. Суспільство – це продовження природи, значить, соціологія – продовження біології. Враховуючи те, що кожна наука взаємопов'язана з іншими, для вивчення будь-якого явища потрібно використовувати цілісний підхід.

Позитивне знання, на думку О. Конта, емпіричне, тобто одержане дослідним шляхом. Для цього повинні використовуватись методи порівняння, спостереження, експерименту та інші, в яких головна роль відводиться пізнанню через відчуття. Розум описує, систематизує, класифікує, і, нарешті, пояснює явище. Все, що не підлягає пізнанню через відчуття, не може входити в систему позитивного знання.

О. Конт прагнув об'єднати людство на основі позитивних наук. Позитивне знання в його розумінні це: знання реальне, а не химерне, корисне, а не пусте, перевірене, а не сумнівне, організуюче, а не руйнівне. Таке знання може бути використане для досягнення практичних цілей. І саме таке знання, на думку О. Конта, здатне перебороти критичний стан суспільства.

Позитивізм пройшов випробування часом, не всі ідеї виявились вірними, але прагнення знайти об'єктивну істину є, без сумніву, величезною заслугою О. Конта.

Широко відомі *концепції соціальної статичності і соціальної динаміки* вченого. Соціальна статика відображає стан суспільних відносин у кожний даний момент часу. Оскільки останні змінюються, їх вивченням і поясненням займається соціальна динаміка. Розвиток суспільства О. Конт ототожнює з прогресом, головним джерелом якого є розум, дух людини.

Прогрес розподіляється на три напрямки: матеріальний (поліпшення умов життя людей); фізичний (удосконалення природи людини); інтелектуальний (розвиток світогляду від теологічного до метафізичного, а від нього – до позитивного); моральний (розвиток колективізму).

Соціальна статика і соціальна динаміка – двоєдиний стан суспільства. Саме це зумовило вибір девізу соціології О. Конта – «Порядок і прогрес», що відображає ідеал позитивного суспільства.

Розподіл соціології на два розділи – статичну і динаміку – зберігся до наших днів. Хоча зміст цих розділів зараз інший, ніж у О. Конта, методологічна цінність такого підходу не викликає сумніву.

Великий інтерес представляють погляди О. Конта на *проблеми гармонізації суспільства і його стабільності*. Він вважав, що гармонія в суспільстві – це гармонія «між цілим і частинами соціальної системи», а також погоджена взаємодія всіх сторін у житті суспільства – політичної, економічної, духовної, біологічної і т. ін. За О. Контом, соціальної гармонії можна досягти за допомогою науки, яка повинна знайти потрібний механізм взаємодії між усіма частинами суспільства. При цьому повинне забезпечуватися найкраще поєднання інтересів різних індивідів і соціальних груп. Задача політичної влади полягає у забезпеченні погодженості інтересів соціальних суб'єктів. Гармонія у суспільстві, вважав О. Конт, досягається тоді, коли «політичні установи, з одного боку, порядок і ідеї – з іншого, гармоніюють між собою». У гармонії суспільства вчений бачив основну умову його стабільності, можливість

нормального розвитку в ньому кожного про шарку, кожного народу, кожної людини.

Таким чином, незважаючи на спірність деяких суджень О. Конта, завдячуючи йому соціологія заявила про себе як самостійна наука.

2. Ще одним класиком позитивізму був англійський вчений **Герберт Спенсер** (1820–1903). У своїй праці «Система синтетичної філософії» він описав еволюцію природних і соціальних явищ. Г. Спенсер є *засновником органічної школи у соціології*. Суть його теорії полягає в твердженні: суспільство варто розглядати як єдину систему взаємодії природних, насамперед біологічних, і соціальних факторів. Усі сторони громадського життя органічно пов'язані між собою і не можуть функціонувати поза даним зв'язком. Тільки у рамках цілісного соціального організму виявляється справжнє значення будь-якого соціального інституту і соціальна роль кожного суб'єкта.

Г. Спенсер розглядав суспільство як організм, що розвивається за природними, головним чином біологічними, законами. Він ототожнював суспільство з живим організмом, обґрунтовуючи такий підхід за допомогою таких аргументів:

- як живі організми, так і будь-які суспільства у процесі зростання і розвитку збільшуються у своїй масі;
- ті й інші ускладнюються;
- їх частини приходять у все більшу залежність одна від одної;
- ті й інші продовжують жити як цілі, хоча їх складові одиниці (люди в суспільстві чи клітини в організмі) постійно з'являються і зникають.

Обґрунтовуючи справедливість своїх поглядів, Г. Спенсер наводить такі порівняння: уряд у державі подібний до мозку людини, торгівля – до кровообігу, кров'яні тільця – до грошей, телеграфні проводи, що несуть інформацію, – до нервової системи і т. ін.

У своїй *теорії соціальної еволюції* Г. Спенсер виділяє такі основні моменти: перехід від простого до складного (інтеграція); перехід від однорідного до різнорідного (диференціація) і перехід від невизначеного до визначеного (зростання порядку). Соціальну еволюцію, за Г. Спенсером, зумовлено потребами і інтересами людей. Однак кожен громадянин повинен себе сприймати не тільки суб'єктивно (з точки зору своїх бажань і прагнень), але й об'єктивно (як «одну з чисельних суспільних одиниць»), діючи в напрямку поліпшення соціального життя. При цьому виявляються необхідними як егоїстичні, так і альтруїстичні дії людей.

Так само, як і О. Конт, Г. Спенсер вивчав *проблеми рівноваги, гармонії і стабільності у суспільстві*. Соціальну рівновагу вчений вважав результатом пристосовчих дій, гармонії інтересів, а також компромісів у діях людей і соціальних інститутів. Рівновага – це збалансованість у взаєминах людей, що виступає фактором стабільності суспільства.

Процесом, зворотним до встановлення соціальної рівноваги, є розпад суспільства. Передуючий розпаду занепад відбувається під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх причин. Розпад починається з припинення ефективної діяльності державних інститутів – влади, армії, організацій; руху мас заважають індивіди, насамперед з числа політиків; зростає безладдя; уряд приймає безглузді рішення і т. ін.

Будь-яке суспільство, на думку Г. Спенсера, має три системи органів:

- 1) підтримуюча система (забезпечує біологічний організм живленням, а суспільство – виробництвом необхідних продуктів);
- 2) розподільча система (забезпечує зв'язки різних частин соціального організму на основі розподілу праці);
- 3) регулююча система (забезпечує підкорення окремих частин цілому).

Органами суспільства, його специфічними частинами є різні соціальні інститути – стійкі структури соціальних дій, які слугують первинним матеріалом для соціологічних досліджень.

Аналізуючи регулятивну систему суспільства, Г. Спенсер виділив *поняття* «соціальний контроль». Автор стверджував, що останній тримається на страхі перед живими і перед мертвими. Страх перед живими насаджує держава, перед мертвими – церква. Соціальний контроль за повсякденною поведінкою людей здійснюється «церемонійними інституціями», які старші за церкву і державу і більш ефективні.

Головна відмінність соціальних структур, за Г. Спенсером, зумовлюється примусовим чи добровільним типом співробітництва людей заради досягнення загальної мети. У залежності від цього виділяється два типи суспільства: воєнне і індустріальне. Другий тип може слугувати ідеалом прагнень людства («управління буде доведене до найменших меж, а свобода досягне найбільшої широти»).

За рядом позицій погляди Г. Спенсера суттєво відрізнялись від О. Конта. Так, О. Конт вважав суспільство первинним відносно індивіда, останній не має цінності для суспільства. Г. Спенсер стверджував: «Суспільство існує для блага його членів, а не члени існують для блага суспільства», тобто індивід первинний відносно суспільства. А це означає, що до кожної людини пред'являються великі вимоги. Основним законом суспільства Г. Спенсер вважав закон виживання найбільш пристосованих індивідів. На шість років раніше **Ч. Дарвіна** він охарактеризував деякі аспекти природного відбору. Г. Спенсер негативно ставився до бідних, вважав, що вони самі винні у своїй долі, уряд не повинен допомагати бідним, оскільки таким чином фінансується існування неповноцінних членів суспільства за рахунок гідних.

Будь-який процес розвитку, за Спенсером, містить дві складові: інтеграцію і диференціацію. Чим складнішою є система, тим різноманітнішими виявляються її функції. Протиріччя між інтеграцією і диференціацією існують, але вони не виходять за межі цілого. Тому еволюція – поступовий повільний процес, що не передбачає політичних революцій чи будь-якого насилля над природою.

Як і чисельні висновки О. Конта, ідеї Г. Спенсера актуальні і зараз.

3. Окремий напрям у соціологічній науці представляв німецький філософ, економіст Карл Маркс (1818–1883). Його соціологічна теорія стала наслідком застосування філософського матеріалізму і матеріалістичної діалектики до вивчення суспільства, розуміння історії людства. Монізм (філософське вчення, яке основою всього суцього визначає одне начало – матерію або дух) матеріалістичного розуміння історії полягає у тому, що Маркс розглядав її як живий організм, де взаємодіють не випадкові чинники, а функціонально залежні елементи єдиного цілого, підвладного дії певних об'єктивних закономірностей соціального розвитку. Визначальними серед них вважав економічні закономірності, відокремивши із сукупності суспільних явищ матеріальні відносини. Саме їх сукупність поряд з виробничими відносинами, на його думку, становить економічну структуру (базис) суспільства, на який опирається юридична, політична, ідеологічна надбудова.

У дослідженні суспільних явищ це дало змогу використати критерій повторюваності, завдяки чому стало можливим виділити спільне в соціальному устрої різних країн, застосувати поняття «суспільно-економічна формація» – історично окреслений тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Спосіб виробництва – це єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Зміна різних епох в історії людства розглядалась як закономірний процес зміни прогресуючих з кожною епохою способів виробництва. В основі їх зміни – постійна суперечність між рівнем продуктивних сил і певними виробничими відносинами, яка виявляється у боротьбі антагоністичних класів і вирішується соціальною революцією. Пролетаріат, вважав Маркс, саме той клас, який здобуде перемогу в соціалістичній революції, приведе до звільнення суспільства від усіх форм експлуатації, до безкласової, комуністичної формації.

Питання до самоконтролю:

1. Назвіть головні характерні риси позитивізму. У чому виявились об'єктивні причини формування позитивізму?
2. Чому О. Конт вважається засновником сучасної соціології? Які основні положення містить його соціологічна концепція?
3. Дайте порівняльну характеристику поглядам О. Конта і Г. Спенсера; Г. Спенсера і К. Маркса.
4. Які фактори, за соціологічною концепцією К. Маркса, впливають на суспільне розшарування та суспільний прогрес?
5. Назвіть основні натуралістичні напрямки соціології XIX ст. та їхніх представників. Дайте характеристику цим напрямкам.

Лекція № 3

Тема: «Суспільство як соціальна система»

1. Зміст поняття «суспільство».
  2. Загальна характеристика основних компонентів соціального життя: соціальні процеси, взаємодії, відносини.
  3. Сутнісні риси суспільства, проблема типологізації суспільств.
1. Суспільство є високоабстрактною категорією, витвореною на перетині соціальної філософії, соціології, історії та інших наук, надзвичайно складним соціальним феноменом, що зумовило різні тлумачення його.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Цей термін вживається і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство).

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський соціолог Едуард-Альберт Шілз (нар. у 1911 р.) суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- існування його як елемента більшої системи;
- ідентифікація з певною територією;
- наявність власної назви та історії;
- укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства);
- поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;
- існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
- єдність загальної системи цінностей традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему.

Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Кожен з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій: характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку.

На думку американського соціолога Алзіна Тоффлера (нар. у 1928 р.), структуру суспільства визначають такі компоненти:

1. *техносфера* (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу);
2. *соціосфера* (різні соціальні інститути);
3. *біосфера*;

4. *сфера влади* (формальні й неформальні інститути політики);
5. *іносфера* (системи інформації та соціальної комунікації);
6. *психосфера* (сфера міжособистісних стосунків).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні. А саме завдяки структурі суспільство якісно відрізняється як від хаотичного скупчення людей, так і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

3. Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «державна», «країна», з іншого – з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство – природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним, оскільки і природа, і суспільство підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства – це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину – природно-соціальну – основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності. На певних етапах розвитку соціології домінували різні точки зору, то абсолютно відриваючи людину, суспільство від їх природних основ, то абсолютизуючи місце і роль біологічного на противагу соціальному.

На думку представників сучасної американської соціології, у ХХ ст. сформувалася так звана «парадигма людської винятковості», сутність якої визначається екологічними залежностями та обмеженнями. Згідно з нею людина, істотно відрізняючись від тварин, здатна розпоряджатися собою і діяти як завгодно для досягнення мети. Соціокультурне середовище, соціальні та культурні чинники є головними для неї, що змушує інколи ігнорувати біофізичне середовище. Позаяк усі проблеми можна вирішити за допомогою науки, соціальний і технологічний прогрес ніщо не може обмежити.

Однак сучасний стан суспільства, людини і довкілля доводить наукову неспроможність абсолютного протиставлення суспільства і природи, ресурси якої не безмежні.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «держава», «країна», слід виходити з того, що «країна» – поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети, а «держава» – категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, беручи за головну ознаку писемність, їх поділяли на писемні та дописемні. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс (1855 – 1936) з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на традиційне (допромислове) та промислове.

Американські соціологи Г. Ленські та Дж. Ленські, розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

1. *Суспільство мисливців і збирачів.* Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім

править вождь.

2. *Садівничі суспільства.* Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.
3. *Аграрне суспільство.* На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.
4. *Промислові суспільства.* Виникають наприкінці XVIII ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства.

Беручи за основу ціннісні критерії, соціолог Д. Рісман виділяє такі типи суспільства:

1. *Традиційне суспільство.* У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.
2. *Суспільство, кероване зсередини.* У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі. Це індустріальне суспільство.
3. *Суспільство, кероване ззовні.* Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки

колег, друзів, сусідів, громадську думку. Воно сприяє розвитку тертіальних (*лат. tertius – третій*) промислів – маркетингу, послуг. З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них. Це постіндустріальне суспільство.

Розвиненість управління і ступінь соціального розшарування розмежовують суспільства на просте і складне.

1. *Просте суспільство.* У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.
2. *Складне суспільство.* Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проектів (розвиток засобів комунікації тощо).

За політичними режимами суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; за панівною релігією – на християнську і мусульманську. Марксизм за способом виробництва, виробничих відносин і класової структури виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

Питання до самоконтролю:

1. Проаналізуйте погляди зарубіжних і вітчизняних соціологів на сутність, основні засади функціонування і розвитку суспільства як соціального феномена.

2. Що спільного та відмінного між поняттями "суспільство", "країна", "держава"?

3. Назвіть основні ознаки суспільства.

4. Охарактеризуйте основні функції суспільства.

5. Назвіть фактори, що впливають на соціальне життя.

6. Порівняйте основні риси доіндустріального та індустріального суспільств.

7. Охарактеризуйте процеси трансформації сучасного українського суспільства.

Лекція № 4

Тема: «Соціальна структура суспільства».

1. Соціальна група як елемент структури.
2. Національно-етнічна структура суспільства.
3. Соціально-демографічна структура суспільства.

1. На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства – соціальні групи.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Ці відмінності мають у своїй основі відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня й структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.

У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено:

- спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності);
- спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією);
- груповими установками та орієнтаціями.

У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різняться між собою, то вони реально становлять різні соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, які є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, що належать до цих груп. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія), властивих, наприклад, сім'ї, виробничій бригаді, шкільному класові, колективу космічної, арктичної станції, спортивній команді, релігійній секті, групі друзів тощо. Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша.

До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні класи.

2. Соціальні спільноти – це емпірично фіксовані, реально існуючі об'єднання індивідів, які є відносною цілісністю, що може виступати як об'єкт соціального впливу, володіє емерджентними властивостями, тобто знову виникає в результаті об'єднання за певними характеристиками, не завжди притаманними окремим індивідам.

Наприклад, у товаристві можуть бути люди з дуже низьким рівнем освіти або взагалі не освічені. Основними історичними детермінантами формування соціальних спільнот є:

- умови соціальної реальності, які вимагають об'єднання людей (наприклад, захист від зовнішніх ворогів);
- спільні інтереси значної кількості індивідів;
- розвиток державності і виникаючі разом з нею форми організації людей як і різні соціальні інститути (наприклад, інституту права і законодавства);
- спільна територія, яка передбачає можливість міжособистісних (прямих і опосередкованих) контактів.

Показниками соціальної спільноти як цілісності є:

- умови життєдіяльності;
- спільні інтереси взаємодіючих індивідуумів;
- прихильність конкретних соціальних інститутів і цінностей;
- соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільність;
- приналежність до історично складених територіальних утворень.

Соціальні спільноти різняться між собою за якісними типовими ознаками (наприклад, національними, психологічними і т. д.) і за кількісними показниками, тобто величиною.

Серед соціально-психологічних показників необхідно виділити рівень згуртованості соціальної спільності, а також характер взаємодії між індивідами. Якщо спільності є великими територіальними або національними об'єднаннями, то, як правило, поруч з безпосередніми існує значна кількість опосередкованих зв'язків, коли люди належать до однієї спільності і сповідують спільні інтереси, навіть не будучи знайомими один з одним.

Польський соціолог Ян Щепанський пропонує виділяти два великих типи спільностей: природні, які існують в реальності (територіальні, соціальні), і номінальні (наприклад, спільність українських підприємців, фермерів і т. д.). Вказані спільності він поділяє на фіксовані в соціальній системі, до яких відносяться класи, професійні групи, і нефіксовані (наприклад, рух зелених).

Кожна людина належить до величезної кількості різних спільнот і для того, аби фіксувати свою приналежність, ми повинні виділити якісь досить надійні показники. Соціальна ідентифікація суб'єкта з різними спільностями може відбуватися через систему таких стратифікаційних показників, як економічна, політична або культурна стратифікація, а також через функції і соціальні ролі, які виконує індивід в даній спільності.

В соціологічній культурі при аналізі соціальної структури суспільства, вживається і таке слово, як "соціум". Соціумом найчастіше називають великі усталені і відносно відокремлені соціальні спільноти, етнічні, класові, територіальні і навіть ті чи інші суспільства в цілому, а також соціальне оточення людини.)

3. Суспільство як соціальна реальність упорядковано не тільки інституційно, а й організаційно. Організація як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням – об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

***Соціальна організація** – соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.*

Багато соціологів називають соціальні організації різновидом соціального інституту, але вони мають відмінні від них риси:

1. Соціальна організація утворена усвідомлено і цілеспрямовано для досягнення конкретних цілей своєї діяльності. Вона є певним засобом (інструментом) вирішення завдань. Переслідувана організацією мета не обов'язково збігається з цілями людей, що беруть участь у її діяльності. Тому організація створює різні системи стимулювання, за допомогою яких залучає індивідів до діяльності для досягнення загальної мети.
2. Соціальна організація має чіткий загальнообов'язковий порядок, система її статусів і ролей – ієрархічну структуру. Їй властивий високий ступінь формалізації відносин. Відповідно правила, регламенти, розпорядок охоплюють усю сферу поведінки її

учасників, соціальні ролі яких – чітко визначені, а відносини передбачають владу і підпорядкування (субординацію).

3. Для підтримування стабільності відносин, координації дій кожна організація повинна мати координуючий орган або систему управління. Функції її різноманітні, а оптимальний їх набір залежить від цілей організації, зовнішнього середовища.

Диференціація завдань і координація дій на етапі їх реалізації впливають на структуру і форму організації. Основний критерій структурування соціальних організацій – ступінь формалізації існуючих у них відносин. З урахуванням його розрізняють формальні й неформальні організації.

Формальні організації. Будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Ними є, наприклад, промислове підприємство, фірма, університет, муніципальна структура (мерія). В основі формальної організації лежить розподіл праці, її спеціалізація за функціональною ознакою. Чим розвинутіша спеціалізація, тим багатостороннішими і складнішими будуть адміністративні функції, тим багатогранніша структура організації. Формальна організація нагадує піраміду, в якій завдання диференційовані на кількох рівнях. Крім горизонтального розподілу праці, їй притаманна координація, керівництво (ієрархія посадових позицій) і різні спеціалізації по вертикалі. Формальна організація раціональна, для неї характерні виключно службові зв'язки між індивідами.

М. Вебер розглядав організацію як систему влади і розробляв теоретичні основи її управління. На його думку, вимогам спеціалізованої і багатогранної організації найліпше відповідає бюрократична система. Переваги бюрократії найпомітніші, коли їй (бюрократії) під час виконання службових обов'язків вдається виключити особисті, ірраціональні та емоційні елементи. Відповідно до цього бюрократії притаманні: раціональність, надійність, економічність та ефективність, невиразність, нейтральність, ієрархічність, законність дій, централізація влади. Головний недолік бюрократії – відсутність гнучкості, шаблонність дій.

Неформальні організації. Ґрунтується на товариських взаєминах та особистому виборі зв'язків учасників і характеризується соціальною самостійністю. Ними є любительські групи, відносини лідерства, симпатій тощо. Неформальна організація має значний вплив на формальну і прагне змінити існуючі в ній відносини за своїми потребами.

Переважає більшість цілей, які ставлять перед собою люди, соціальні спільноти, неможливо досягти без соціальних організацій, що зумовлює їх повсюдність і різноманітність. Найбільш значущі серед них:

- організації з виробництва товарів і послуг (промислові, сільськогосподарські, сервісні підприємства і фірми, фінансові установи, банки);
- організації в галузі освіти (дошкільні, шкільні, вищі навчальні заклади, заклади додаткової освіти);

- організації в галузі медичного обслуговування, охорони здоров'я, відпочинку, фізичної культури і спорту (лікарні, санаторії, туристичні бази, стадіони);
- науково-дослідні організації;
- органи законодавчої, виконавчої влади.

Їх називають ще діловими організаціями, які виконують суспільно корисні функції: кооперацію, співробітництво, підпорядкування (співпідпорядкування), управління, соціальний контроль.

Загалом кожна організація існує у специфічному фізичному, технологічному, культурному, політичному і соціальному оточенні, повинна адаптуватися до нього і співіснувати з ним. Немає організацій самодостатніх, закритих. Усі вони, щоб існувати, функціонувати, досягати цілей, повинні мати численні зв'язки з навколишнім світом.

Соціальна стратифікація (лат. *stratum* – шар) – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не просто різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а саме їх нерівне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й портретом цього суспільства. Простратифікувавши населення країни, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства.

Питання до самоконтролю:

1. Дайте визначення соціальної структури суспільства.
2. Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства.
3. В чому полягає сутність соціально-класової теорії?
4. Які фактори впливають на формування класів?
5. Що таке соціальна стратифікація та соціальна страта? Які основні причини появи теорії соціальної стратифікації?

6. Назвіть основні втрати українського суспільства.

Лекція № 5

Тема: «Соціальні відносини. Конфлікт як прояв соціальних відносин».

1. Соціологія конфлікту як галузь соціологічного знання.
2. Причини соціальних конфліктів, їх класифікація, механізм, структура та функції.
3. Соціальний конфлікт в фундаментальних теоріях М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Маркса.
4. Стратегія виходу з конфлікту.

1. Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних дисциплін, серед яких наприкінці ХХ ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія – соціологія конфлікту.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Науково-практичний інтерес соціології конфлікту зосереджений на таких проблемах:

- сутність конфлікту, з'ясування джерел природи та ступеня конфліктності суспільства;
- специфіка власне соціологічного підходу до аналізу конфліктів;
- мотивація конфлікту;
- взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях;
- управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше послуговується такими категоріями, як «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту». Найуживанішою є категорія «конфлікт». Він є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни

чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт – зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп.

За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиставленням суб'єктів соціуму. Стан конфлікту – далеко нерідкісне явище.

Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних фазах його розвитку. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для розв'язання суперечностей. Це стимулювало увагу науковців до проблеми прогнозування та управління конфліктом, наслідки яких здебільшого відчутно залежать від гостроти зіткнення учасників конфліктної взаємодії. *Гострота конфлікту* – ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії. Як правило, цю гостроту засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що ставить у пряму залежність можливість вирішення конфлікту. Гострота конфлікту дає підстави спрогнозувати час, який потрібно буде затратити на подолання конфліктної ситуації, тобто спрогнозувати тривалість конфлікту. *Тривалість конфлікту* – часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протиставлюючих сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Особливості конфліктної ситуації, можливості розв'язання її багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її учасників (*конфліктантів*). Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави.

Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі. *Межі конфлікту* – зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: суб'єктні (кількість учасників),

просторові (територія, на якій відбувається конфлікт), часові (тривалість конфлікту).

2. Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою. До найважливіших із них належать:

1. **Сторони, що конфліктують.** У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктами). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної страти, соціальна роль, службове становище, вік, стать, освіта – якщо йдеться про індивідів).
2. **Зона конфліктної взаємодії.** Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.
3. **Уявлення про ситуацію.** Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.
4. **Причини, мотиви.** Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.
5. **Умови, за яких відбувається конфлікт.** З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними,

економічними, культурними, психологічними тощо.

6. Дії. За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Здебільшого вони проявляються в:

створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;

невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;

- загарбанні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить саме їй;
- нанесенні прямої чи побічної шкоди майну чи репутації;
- фізичному насильству;
- погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діяти всупереч своїй волі та обов'язкам;
- діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти.

Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегії, тактики. Серед головних принципів визначають концентрацію, координацію сил, нанесення удару по найвразливіших зонах суперника, економію сил та часу тощо. Тактика поведінки у конфліктній ситуації може бути жорсткою, нейтральною, м'якою. У практичній реалізації вона передбачає:

- фізичне насильство, що має своїм наслідком винищення матеріальних цінностей, блокування чужої діяльності, наругу над особистістю, а інколи і вбивство;
- психологічне насильство (образи, зневагу, дискримінаційні заходи, негативну оцінку особистості, приниження, брутальність тощо);
- захоплення та утримання об'єкта конфлікту; найчастіше це відбувається тоді, коли сторони борються за матеріальний об'єкт;
- тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми);
- демонстраційні дії (публічні висловлювання, скарги, суїцидальні

спроби, голодування, пікетування);

- санкціонування – постає як вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладання заборон, невиконання розпоряджень тощо;
- тактика коаліцій – виявляє себе у створенні союзів, розширенні можливостей протидії;
- фіксація власних позицій – передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висування пропозицій;
- дружелюбність (коректне спілкування, демонстрацію готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, допомоги, вибачення, заохочення);
- угоди – передбачає обмін благами, обіцянками, вибаченнями, поступками.

7. Наслідки. Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить декілька стадій:

Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано, під впливом зовнішніх чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту. Інколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктанти вирішують свої непорозуміння).

Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах – діях та протидіях конфліктуючих сторін. Може бути безперервною

(ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Вона є крайньою точкою ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів – насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

Функції конфліктів

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції.

До позитивних відносять:

- *сигналізування про осередки соціальної напруги* – конфлікт дає змогу не тільки з'ясувати невирішені проблеми, а й сприяє відкритому вираженню позицій та інтересів;
- *інноваційна* – сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;
- *консолідує (інтегративна)* – полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;
- *активізація соціальних зв'язків* – конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;
- *комунікативна* – їй передують усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємоприспособлення учасників конфліктної ситуації;
- *зняття психологічної напруги* – часто саме конфлікт є

найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків і про *негативні функції* конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

- *дестабілізуюча* – проявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;
- *дезінтегруюча* – спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів;
- *аксіологічна* – втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

3. Першим звернув свій погляд на соціальний конфлікт Арістотель. Певні думки щодо природи та розв'язання конфлікту присутні у філософських системах Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Г.-В.-Ф. Гегель вбачав причину соціального конфлікту в соціальній поляризації суспільства. На окремих аспектах соціальних конфліктів та засобах їх вирішення зосереджувалися фрейдистські, неофрейдистські концепції, теорії соціал-дарвінізму та соціобіології. Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають К. Маркса, М. Вебера, Г. Зіммеля.

К. Маркс застосовував конфліктологічну парадигму до всього історичного розвитку, розглядаючи його як боротьбу класів. Міжкласовий

конфлікт він вважав передусім антагоністичним зіткненням інтересів правлячого та пригнобленого класів, стверджуючи, що чим виразнішою буде їх поляризація, тим більше насильницьких форм набуде розв'язання конфлікту. Підхід до вивчення конфліктів у теорії К. Маркса був однобічним та обмеженим. Об'єктивно і глибоко проаналізувавши реальне розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його розв'язання – соціальний вибух і революцію.

Ширший і багатогранніший розгляд суспільства у світлі конфліктологічної парадигми зробив М. Вебер. Головний конфлікт сучасного йому суспільства він вбачав у боротьбі між політичними партіями, які репрезентують інтереси громадськості, та бюрократією.

Формулювання засадничих принципів теорії конфлікту, впровадження в науковий обіг терміна «соціологія конфлікту» відбулося завдяки німецькому соціологу Г. Зіммелю, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. На його думку, чим гостріший конфлікт, тим згуртованішими є групи, що конфліктують; чим менша гострота конфлікту, тим імовірніше, що він виконує інтегруючу функцію у суспільстві; чим частіші конфлікти й менша їх гострота, тим імовірніше, що учасники конфліктуючих груп можуть позбутися ворожнечі й підтримати систему, виробивши норми врегулювання конфлікту. Отже, на відміну від К. Маркса, Г. Зіммель вважав, що конфлікт не тільки може бути врегульований мирними засобами, а й стати засобом розвитку суспільства.

До найголовніших причин належать:

1. Протилежні орієнтації сторін – суб'єктів взаємодії. У соціальній практиці різноспрямованість інтересів не менш поширена, ніж їх консолідація. Нерідко егоїстичні інтереси стосуються однієї і тієї ж цілі, яку неможливо реалізувати одночасно, без посягання на інтереси інших суб'єктів соціуму, що, безумовно, породжує конфліктні ситуації.

2. Різноспрямованість ідеологічних засад. Виникнувши на основі різних поглядів, конфлікти часто переростають у безкомпромісну боротьбу за певне

спрямування політичного, соціально-економічного розвитку держави, стосуючись таких суто прагматичних аспектів, як власність тощо. Часто вони стосуються релігійних, соціокультурних питань.

3. Різновекторність соціально-економічних орієнтацій. Передусім вони пов'язані з соціально-економічною нерівністю, нерівноправним розподілом матеріальних і духовних благ. Нерідко вони проявляються на етапі трансформації суспільно-економічних систем, що зумовлено певними змінами у сфері власності і привласнення, які, у свою чергу, породжують відповідні стратифікаційні зміни.

4. Суперечності між елементами соціальної структури. Обумовлені вони неузгодженістю цілей та завдань різних рівнів організації суспільства (центр—периферія).

Знання та використання цих факторів дає змогу погасити конфлікт на стадії його зародження. В реальній ситуації чинники можуть бути тісно переплетеними та взаємопов'язаними, витворювати нові комбінації проблем.

Попередження та розв'язання конфліктів

Прогнозування та попередження конфліктів належать до головних завдань управлінської діяльності щодо регулювання соціальних протиріч.

Прогнозування конфліктів – доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку.

Здійснюється на наукових засадах з урахуванням практичного досвіду.

Попередження конфліктів – організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Зрозуміло, що набагато легше попередити конфлікт, ніж його розв'язати, тому профілактика конфлікту є не менш важливою, ніж уміння його конструктивно вирішувати. Діяльність із профілактики конфлікту охоплює такі головні напрями:

- створення необхідних умов для мінімізації їх кількості та

розв'язання неконфліктними засобами;

- оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій;
- ліквідація соціально-психологічних причин конфліктів;
- блокування особистісних чинників виникнення конфліктів.

Однак часто попереджувальні заходи бувають запізненими або недостатньо ефективними, а інколи можуть навіть посилити дію чинників, що спричинили конфліктну ситуацію. За таких умов необхідно зробити все для його швидкого розв'язання, маючи на увазі, що це можливо за спільних зусиль його учасників, спрямованих на припинення протидій та вирішення проблеми, що призвела до зіткнення.

Найпоширенішими засобами вирішення конфлікту є:

- усунення причин конфлікту, подолання образу «ворога», що склався у конфліктуючих сторін;
- зміна вимог однієї зі сторін, коли опонент іде на певні поступки. Інколи обидві сторони погоджуються на компроміс у зв'язку з виснаженням ресурсів, втручанням третьої сторони;
- боротьба, яка передбачає перемогу однієї зі сторін;
- консенсус, який є згодою значної більшості учасників конфлікту щодо його головних питань. Консенсус може бути основним (відображує ступінь єдності цілей та цінностей), процедурним (встановлює правила дій), на рівні відношення до політики, влади, керівництва. Часто конфліктуючі сторони різко обмежують можливості вирішення конфлікту шляхом консенсусу.

Вирішення конфлікту є однією з форм подолання конфліктної ситуації.

З-поміж інших часто використовуються:

- *урегулювання конфлікту* – відрізняється від вирішення тим, що в усуненні протиріч між конфліктантами бере участь третя

сторона;

- *затухання конфлікту* – тимчасове припинення протидії при збереженні напруги та протиріччя, за якого конфлікт набуває прихованої форми; відбувається внаслідок втрати мотиву до боротьби, зниження значущості цілі, переорієнтації мотивації конфліктантів, виснаження ресурсів;
- *переростання в інший конфлікт* – настає, коли у відносинах сторін виникає нове, більш значуще протиріччя;
- *усунення конфлікту* – полягає у ліквідації його структурних елементів за допомогою припинення на тривалий час взаємодії опонентів, усунення об'єкта конфлікту, подолання дефіциту об'єкта конфлікту, вилучення з конфліктної ситуації одного з конфліктантів.

На практиці все це виявляється як перемога однієї зі сторін, відмова їх від посягань на об'єкт, що спричинив конфлікт чи згода на спільне його використання. Інколи вдаються до компенсації опоненту за оволодіння об'єктом.

Питання до самоконтролю:

- 1 Розкрийте та порівняйте зміст понять "соціальна дія", "соціальний зв'язок", "соціальний контакт", "соціальні відносини".
2. Розкрийте суть поняття "соціальний конфлікт".
3. Охарактеризуйте основні етапи розвитку конфлікту.
4. Назвіть негативні та позитивні наслідки соціальних конфліктів.
5. Які правила безконфліктної поведінки вам відомі?

6. Назвіть основні елементи соціального контролю.

Лекція №6

Тема: «Соціальні процеси в Україні».

1. Соціальні процеси як соціологічна категорія.
2. Поняття етносу та основні етапи його розвитку.
3. Сучасні етнічні процеси.
4. Націоналізм як соціальне явище.

1. Значні соціальні зміни в суспільстві відбуваються внаслідок спільних односпрямованих і взаємоузгоджених дій людей, які беруть участь у всіх соціальних процесах.

Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

У широкому розумінні соціальний процес є сукупністю односпрямованих соціальних дій, які можна виокремити з сукупності інших. Це взаємодія людей або явищ, які відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими спільноти. Здійснюється він під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалий у часі й спрямований до певного стану об'єкта. Кожен соціальний процес охоплює кілька стадій, які відрізняються за змістом, механізмами, способами зв'язку його елементів.

Найважливішими рисами соціальних процесів є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Ніщо не може відбуватися в суспільстві поза соціальним процесом. Функціонування і розвиток його відбуваються в різних формах соціальних процесів. У зв'язку з цим нерідко соціологію вважають наукою, що розглядає соціальні явища як процес.

Зв'язок соціальних процесів із суб'єктами, які його здійснюють, дає змогу уникнути їх безликості, визначити форми і методи їх прискорення, гальмування чи нейтралізації. Усі перетворення в суспільстві, в його елементах, зміни особистості є причиною і наслідком соціальних процесів як історичної практики людей.

Завдання соціології полягає в оцінці соціальних процесів, виявленні проблем і суперечностей його розвитку, глибини і ґрунтовності зв'язків, взаємодії з соціальною організацією, суб'єктом та іншими соціальними процесами. Це важливо для прогнозування і розвитку цих процесів, вироблення гіпотез, обґрунтування концепцій свідомого подолання досягнутої межі (стану) певного процесу чи явища. Для цього потрібні знання теорії певного соціального процесу, яка розкриває закони і тенденції його розвитку, а також соціологічне вивчення його розгортання.

Аналіз соціальних процесів тісно пов'язаний з проблемою їх класифікації. Одними з перших до неї вдалися у 1924 р. американські соціологи Р. Парк та Е. Беджес, які розрізняли процеси кооперації, конкуренції, пристосування, конфлікту, асиміляції, амальгамації (біологічного змішування різних етнічних груп).

Важливим для класифікації соціальних процесів є з'ясування її базових критеріїв. Один з них – ступінь загальності соціальних процесів, за яким розрізняють соціетальні (глобальні), загальні, особливі й окремі соціальні процеси. До соціетальних належать процеси всесвітньо-історичного розвитку цивілізації, глибокі процеси економічних, демографічних, екологічних та інших змін. *Загальними* вважають процеси функціонування таких соціальних інститутів, як системи управління, охорони здоров'я, освіти, виховання тощо. До *особливих* належать процеси урбанізації, адаптації, стабілізації.

Масштабність і значущість названих процесів очевидна, однак зрозуміти й оцінити багатство їх змісту можна тільки завдяки пізнанню різноманітних *окремих (одиначних) процесів*, унікальність яких утворюють історичні, генетичні, економічні, культурні, географічні та інші об'єктивні й суб'єктивні чинники становлення особистості, сім'ї, трудового колективу, інших одиниць соціуму.

Соціальні процеси можуть відбуватися об'єктивно та суб'єктивно, бути вираженими у конкретній чи абстрактній формі, детермінованими внутрішніми чи зовнішніми чинниками, пов'язаними зі структурними чи функціональними змінами, кількісними або якісними показниками вимірювання.

За характером процеси можуть бути еволюційними та революційними, за спрямованістю – прогресивними та реакційними. У їх розмежуванні часто використовують поділ на прості й складні, на процеси розвитку і деградації.

2. Важливим джерелом соціальних змін є соціальні рухи.

Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Спричинюють їх незадоволеність людей життям в цілому або певними його аспектами. Сприяють цьому активізація структурних змін у суспільстві, соціальна дезорганізація, культурні течії. Ширяться вони на хвилі усвідомлення людьми корисності свого об'єднання для досягнення цілей, можливості виконувати нові соціальні ролі, підвищувати свій соціальний статус.

Соціальні рухи, з одного боку, можуть нагнітати напруження і конфлікти у суспільстві, з іншого – бути засобом та інструментом їх подолання. Вони завжди високодинамічні, але не стійкі. Постають у зв'язку з певними причинами і припиняють своє існування після їх зникнення. В них задіяна обмежена (хоча і не мала) кількість людей. Ставлення більшості

людей до таких рухів байдуже, іноді й неприязне. Адже в них зацікавлені, зазвичай, тільки їх безпосередні учасники.

Соціальні рухи не мають своєї організації, офіційного членства з фіксованими правами і нормами поведінки, санкціями, закріпленими статусними ролями. Якщо соціальний рух досягає стадії формальної організації, де діють установлені правила та норми поведінки, він перетворюється на організацію.

У своєму розвитку соціальні рухи проходять кілька стадій: виникнення, об'єднання, формалізації, розпаду і зникнення.

Стадія виникнення (стурбованості). На цій стадії домінують соціальна незадоволеність певними аспектами життя, почуття соціальної несправедливості, невпевненості. Криза традиційної ідеології, відчуття страху, нестабільності свого становища в соціальному середовищі, невпевненості в ефективності нововведень формують у людей соціальну стурбованість. Так, внаслідок впровадження в Україні ринкових відносин, різких змін соціальних цінностей і норм поведінки мільйони людей зіткнулися з труднощами соціальної адаптації. Це породило соціальну стурбованість у певних верствах населення, створило передумови для виникнення різних соціальних рухів.

Стадія об'єднання (збудження). Занепокоєність людей певною проблемою настільки фокусується на конкретних соціальних об'єктах, що спонукає їх до активних дій. Вони гуртуються для обговорення проблем. З'являються агітатори, висуваються лідери. Від їх активності, здібностей та популярності залежить подальший розвиток руху. Саме на цій стадії лідери визначають його політику і тактику, прагнуть залучити якомога більше людей. Рух може формувати союзи з іншими близькими рухами та організаціями, популяризувати ідеї, доводити до громадськості результати своїх дій.

Ця стадія розвитку суспільного руху охоплює, як правило, незначний проміжок часу, завершуючись або переходом у фазу формалізації, або втратою у людей будь-якої зацікавленості до руху.

Стадія формалізації і бюрократизації. Цієї фази досягають далеко не всі рухи. Формалізація та бюрократизація підвищують ефективність діяльності руху, популярність лідерів. Ідеологія руху стає визначеною та зрозумілою. Формалізація перетворює збуджені маси в дисциплінованих учасників руху, чіткіше кристалізує його мету. На цій стадії формуються традиції підтримки і захисту інтересів його членів, символіка і кодекси.

Стадія розпаду. Рух може припинити своє існування навіть на ранніх стадіях розвитку. Під впливом внутрішніх і зовнішніх умов, після досягнення своїх завдань, або зникнення причин, що зумовили появу руху, він розпадається (припиняє своє існування) або ж перетворюється на соціальний інститут чи організацію.

Саме так часто створюються нові політичні партії (НРУ, Партія зелених). Іноді рух розпадається на автономні, часто конфліктуючі між

собою утворення, які, втрачаючи вплив і популярність, згодом припиняють існування. У недемократичних суспільствах рух, якщо він стає небезпечним і небажаним для влади, може бути забороненим або знищеним владними органами.

Експресивні рухи. Виникають внаслідок перебування людей у рамках обмеженої соціальної системи, яка їх не задовольняє. Реальна дійсність для учасника такого руху не є привабливою, тому він за допомогою ритуалів, танців, ігор, видінь, мрій та інших форм емоційної експресії шукає емоційного полегшення.

У наш час ці рухи проявляються в молодіжному середовищі (хіппі, рокери, байкери), коли їх учасники прагнуть створити свою субкультуру, дистанціюватись від офіційного суспільства. Деякі експресивні рухи звертають свій погляд не в майбутнє, а в минуле – ветеранів війни, монархічні рухи, рухи з відродження козацтва, які відроджують забуту символіку, ритуали тощо. Такі рухи найчастіше пов'язані з пасивною поведінкою, але іноді можуть прокладати шлях до реформ, повстань, збуджувати пасивне населення. Тому вони є проміжною ланкою між неполітичними та політичними рухами.

Утопічні рухи. Постають на хвилі прагнень теоретично обґрунтувати досконале людське суспільство. Спершу невеликі групи їх учасників були виключно релігійними (рух перших християн, релігійні секти Сходу). Вони виявилися досить життєздатними, оскільки їх учасники не прагнули до особистого щастя і матеріального добробуту. Натомість ідеологія світських утопічних рухів ґрунтувалась на концепції доброї, альтруїстичної людини. Ігнорування їх лідерами таких природних прагнень людини, як бажання особистого благополуччя, реалізувати свої здібності й одержати винагороду спричиняли згасання таких рухів. Та оскільки утопічні ідеї є життєстійкими, після розпаду одного руху його ідеї відроджуються в інших.

В опозиції до сучасних утопічних рухів постійно перебувають законослухняні громадяни, яких лякають нові культурні зразки, ролі та пріоритети майбутнього «найкращого» життєвого укладу.

Реформаторські рухи. Породжують їх намагання змінити суспільство або окремі його структури без повної трансформації самого суспільства. Для їх розгортання необхідно, щоб учасники позитивно ставилися до порядку в суспільстві, зосереджуючись тільки на окремих негативних сторонах суспільного устрою, а також могли висловлювати власні думки та активно діяти на підтримку певної реформи. Тому широкий реформаторський рух можливий тільки в демократичному суспільстві.

Реформатори можуть зустрічатися з опором владних структур, особливо за авторитарного режиму. Якщо реформи блокуються, частина реформаторів може перейти на позиції революційних рухів.

Революційні рухи. Розвиваються в атмосфері загального соціального невдоволення, прагнуть зруйнувати існуючу соціальну систему і встановити новий соціальний порядок. Демократія не є живильним середовищем для

них. Вона є основою соціальних реформ, а реформи неминуче відсувають революцію.

Іноді дуже важко класифікувати соціальний рух як реформаторський або революційний, оскільки в обох можуть брати участь як помірковані реформатори так і радикальні революціонери, схильні до насильницьких дій.

Рухи опору. Виникають серед тих людей, які вважають, що зміни в суспільстві відбуваються надто радикально й швидко. Вони акумулюють зусилля певних груп людей на блокування можливих або викорінення уже здійснених змін, супроводжують як революційні, так і реформаторські рухи. Наприклад, реформи у пострадянських країнах призвели до появи рухів опору реформам.

Отже, суспільні рухи спрямовані на стимулювання, розвиток соціальних процесів або на їх стримування чи навіть придушення. Природа і характер, спрямованість їх залежать від змісту світових, регіональних і національних процесів, стану суспільства.

3. У соціальній сфері не існує незмінних об'єктів і суб'єктів. Тому явища суспільного життя слід розглядати не тільки в статичному стані, а насамперед у динаміці. Соціальна динаміка разом із соціальною статикою були основними напрямками соціологічного аналізу О. Конта. Ідеї динамізму соціальних процесів сповідував і Г. Спенсер, який сформулював ключові положення еволюціонізму як методологічного фундаменту соціології. Значну увагу аналізу динаміки суспільного розвитку приділяв К. Маркс, створивши теорію суспільної формації, у межах якої виокремив етапи послідовного розвитку суспільства.

У середині ХХ ст. на зміну пануючим у західній соціології структурно-функціоналістським ідеям стабільності й непорушності існуючого порядку прийшли критичні ідеї (Г. Беккер, У. Мур, Н. Смелзер та ін.) про необхідність фундаментальних соціальних змін у суспільстві. Якщо у функціоналізмі соціальні зміни ототожнювалися з адаптацією, то його опонентами вони розглядались як реформістська перебудова.

Поняття «соціальні зміни» у вітчизняній соціології вживалось рідко. Звичнішим було поняття «соціальний розвиток», яке характеризує лише певний вид соціальних змін, спрямований на вдосконалення, ускладнення. Поняття «соціальні зміни» і «соціальний прогрес» не тотожні. «Прогрес» виражає ціннісну характеристику, зміни в бажаному напрямі. Але багато соціальних змін не мають чіткого спрямування. Тому в сучасній соціології віддають перевагу нейтральному поняттю «соціальні зміни», яке не має в собі оціночного компонента і охоплює широке коло різноманітних соціальних змін безвідносно до їх спрямованості.

Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Це поняття фіксує факт зрушення, зміни в широкому розумінні слова. Соціальні зміни відбуваються на рівні міжособистісних відносин, на рівні організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп, на місцевому, соціетальному та глобальному рівнях.

Соціологія аналізує різні типи соціальних змін: еволюційні й революційні, короткострокові й довгострокові, організовані й стихійні, насильницькі й добровільні, усвідомлені й неусвідомлені, а також зміни на рівні індивіда, групи, організації, інституту, суспільства та ін.

Серед багатьох макросоціологічних теорій соціальних змін розрізняють три групи: соціокультурні, індустріально-технологічні та соціально-економічні.

На передній план вони висувають зміни в соціокультурній сфері – світогляді, релігії, системах цінностей, менталітеті соціальних груп, суспільств та епох. Такі зміни вважаються найфундаментальнішими, що визначають усі інші зміни у суспільстві. Серед цієї групи теорій своєю ґрунтовністю виділяється теорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна.

***Інновація** – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.*

Інновація – не тільки відкриття, а і його впровадження. Саме воно спричиняє суттєві зміни в суспільному житті. Не всі інновації однозначно сприймаються суспільством. Різним буває термін їх втілення в життя, яке відбувається шляхом дифузії – передачі інноваційних рис і зразків поведінки від однієї групи до іншої як всередині певного суспільства, так і за його межами.

Інновації є соціокультурним процесом, що вносить у суспільне життя нові культурні зразки. Вони можуть не тільки приєднуватись до існуючих зразків, а й витіснити їх. Так, якщо наукові чи художні інновації в сучасному українському суспільстві приєднуються до того, що вже існує, то ринкові відносини можуть поширюватись тільки внаслідок витіснення адміністративно-командних відносин.

Інновації часто вступають у конфлікт з існуючими культурними зразками, цінностями та нормами. Так, спроби масового розвитку фермерства в Україні в 90-ті роки ХХ ст. наштовхувались на опір місцевих чиновників, протидію вкорінених серед селянства колективістських традицій, психології зрівнялівки.

Важливу роль у суспільстві відіграє специфічний різновид соціальної інновації – *модернізація*. У світовому контексті вона пов'язується з переходом суспільства від бідності до добробуту та розвитку. Згідно з одними підходами модернізацію розглядають як створення масового суспільства, іншими – як ослаблення традиційних спільнот, розширення індивідуального вибору, зростання культурного і релігійного плюралізму. Виокремлюють економічну, політичну, соціальну, культурну модернізації.

Питання до самоконтролю:

1. Що спільного та відмінного між поняттями "соціальні зміни", "соціальний прогрес", "соціальний розвиток"?
2. Які переваги та недоліки основних соціологічних теорій змін?
3. Назвіть основні причини та фактори соціальних змін. 4.3 якою метою соціологи вивчають соціальні процеси?
4. Що таке соціальний рух?
5. Які типи соціальних рухів Вам відомі

Лекція № 7

Тема: «Економічна соціологія. Соціологія менеджменту та праці».

1. Об'єкт та предмет економічної соціології.

2. Соціальні функції економіки.
3. Поняття предмета соціології, праці та управління.
4. Принципи управління соціальними процесами.

1. Як самостійна галузь соціологічної науки, економічна соціологія заявила про себе в середині ХХ ст. у США на хвилі осмислення взаємопов'язаних процесів у сфері виробництва і соціальному бутті індивідів, соціальних груп і спільнот. З часом усе чіткіше окреслювалися особливості її як міжгалузевого наукового напрямку, однієї зі спеціальних соціальних теорій, що, функціонуючи в межах соціального та економічного знання, має специфічний предмет і об'єкт дослідження.

Економічна соціологія – міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економіку вона розглядає як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами. Відповідно економічна соціологія покликана досліджувати економічне життя, розвиток економіки як соціальний процес, спонукуваний активністю соціальних суб'єктів, інтересами, взаємодією соціальних спільнот. Особливий інтерес виявляє вона до взаємодії економічної та соціальної сфер, до взаємовпливу та взаємозбагачення економічних і соціальних процесів. Вона зосереджується не на відокремлених явищах, тенденціях в економічному та соціальному бутті і навіть не на їх взаємозв'язку, а на механізмах, що породжують і регулюють ці взаємозв'язки.

Предмет економічної соціології конкретизується у тих фрагментах об'єктивної реальності, які перебувають у сфері її пізнавальних інтересів.

Об'єкт економічної соціології – економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства. У сфері економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх

взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки.

2. Економічна сфера є цілісною підсистемою (розглядаючи її відносно автономно від суспільства, ведуть мову про економічну систему) суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. До неї належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова тощо), а також різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами (колективами, об'єднаннями, регіонами, державами тощо). За словами видатного американського економіста П. Самуельсона, економічна система суспільства (він називає її економічною організацією) покликана вирішувати такі взаємозалежні проблеми:

- які товари, послуги і в якій кількості виробляти;
- як, хто, завдяки яким ресурсам і на основі яких технологій має їх виробляти;
- кому адресовані ці товари і послуги, як вони будуть розподілені в суспільстві між різними групами людей.

Соціальна сфера – це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Вона характеризується різним відношенням до власності (підприємці та наймані працівники), до організації праці (керівники та підлеглі), до джерел доходів (прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія), різним рівнем доходів (багаті, бідні, злиденні).

На межі економічної та соціальної сфер внаслідок їх взаємодії виникають соціально-економічні процеси. Ядром і суб'єктом цих процесів є людина – особистість як елемент соціальних спільнот (професійних, демографічних, територіальних, етнічних та ін.), включена у систему

економічних і соціальних відносин (діяльність щодо виробництва, розподілу, обміну матеріальних цінностей), а також міжгрупові соціальні взаємодії.

Соціальні функції економіки

Економіка розвивається разом із суспільством, породжується ним і водночас впливає на нього. У цьому виявляється її *генетична функція*. Матеріальні потреби становлять сукупність базових потреб особистості й формують цінності, ціннісні орієнтації, впливаючи на соціалізацію індивідів. У цих процесах реалізують себе *ціннісно-нормативна* та *виховна функції* економіки. Як соціальна система, що впливає на розвиток суспільних відносин, економіка виконує в суспільстві *інтегративну функцію*, що виражається у забезпеченні єдності інтересів працюючих, створенні соціально-економічних груп і верств. Однією з головних функцій економіки є *регулятивна* (збереження відносної цілісності суспільства) і *творча* (пов'язана з виробництвом засобів подальшого розвитку суспільного й індивідуального життя). *Адаптаційна функція* економіки спрямована на забезпечення функціонування і розвиток виробництва, розподіл, обмін і споживання.

Ключові функції економіки зумовлюють нові соціальні процеси.

1. Підтримання і розвиток форм суспільного розподілу праці. Відбувається це шляхом відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць і перерозподілу кадрів. Вона передбачає гнучкі та мобільні механізми кадрової політики. За сучасних умов відбувається інтенсивний перерозподіл кадрів, з'являються нові професійні групи, насамперед у приватному секторі, сфері обслуговування, торгівлі.

2. Посилення стимулів до праці та економічна зацікавленість її результатами. Хоча економічні фактори мотивації праці посідають одне з провідних місць, нерідко трапляються неадекватна оплата праці, затримання заробітної плати, що негативно впливає на трудову мотивацію працівників, активізує вплив кадрів, міграційні процеси.

3. Оновлення форм організації виробництва, систем стимулювання,

пошук нових типів економічної поведінки.

Усе це впливає не тільки на власне економічні процеси, але й стимулює соціальні зміни в суспільстві, відкриваючи простір для нових соціальних ролей. Це свідчить, що економіка є одним з найвагоміших соціальних інститутів суспільства, суттєво впливає на соціальні відносини, спрямованість соціальних процесів, які є основою життєдіяльності суспільства. Економічні відносини визначають суспільне становище соціальних спільнот, їх соціальні зв'язки та особливості взаємодії.

Погляд на економіку як соціальний процес, соціальні механізми як рушійну силу цього процесу обумовлює багаторівневу систему категорій економічної соціології.

3. Категоріальний апарат економічної соціології охоплює загальнонаукові, загальносоціальні та специфічні (виникли в соціології, відображають її підхід до суспільного життя) категорії. Головні з них: соціальний механізм розвитку економіки, економічна поведінка, економічна культура та ін.

Перший рівень – це найзагальніші категорії: «економічна сфера» і «сфера соціальних відносин». Вони характеризують суспільство на перетині його з економікою. До другого рівня належать категорії, що розкривають соціальний механізм розвитку економіки та окремих його фрагментів у регулюванні соціально-економічних процесів. За ними – категорії, що конкретизують зміст соціальних механізмів: «економічна свідомість», «економічне мислення», «соціально-економічні стереотипи», «економічні інтереси», «економічна діяльність», «економічна поведінка», «економічна культура».

Базовим для економічної соціології більшість учених вважає поняття «соціальний механізм розвитку економіки».

Соціальний механізм розвитку економіки – стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Рушійною силою його є соціально-економічні потреби та інтереси соціальних груп, що регулюють їх поведінку в сфері економіки. Дія його поширюється на всі фрагменти соціальної структури суспільства: класи і соціальні прошарки (підприємці, менеджери, робітники, селяни та ін.); різні рівні територіальної структури (країна, регіон, область, місто, район), а також організаційно-управлінської структури виробництва (відомства, об'єднання, підприємства, підрозділи). У кожному соціальному прошарку і на кожному рівні згаданих структур функціонують специфічні соціальні групи, здійснюються особливі види діяльності й поведінки, досягаються якісно і кількісно різні результати. Це дає змогу стверджувати, що в суспільстві діє кілька соціальних механізмів, що, взаємодіючи з основним соціальним механізмом регулювання економіки, вони визначають зміст, особливості, спрямованість економічної поведінки індивідів і груп, ефективність економічної діяльності. Вивчення соціального механізму розвитку економіки і його структурних компонентів спрямоване на підтримання його нормального функціонування, виявлення дисфункцій, протиріч і труднощів у розвитку економіки.

Уявлення про соціальний механізм розвитку економіки ґрунтується на тому, що результати економічного розвитку є наслідком не лише діяльності органів управління, а передусім діяльності й активності соціальних груп, які залежать від мотиваційного, статусного, культурного, управлінського регуляторів.

Дія цього механізму перетворює розвиток економіки на соціальний процес, який розглядають у вертикальному та горизонтальному ракурсах. *Вертикальний ракурс* реалізується стосовно різних рівнів територіальної

структури суспільства (країна, регіон, область, місто, район), організаційної структури виробництва (відомство, об'єднання, підприємство, підрозділ). На кожному з них функціонують специфічні соціально-економічні групи, що здійснюють особливі види діяльності.

Горизонтальний ракурс виявляє себе через горизонтальні соціально-економічні взаємодії:

- у межах певного регіону, області, району (міста), між підприємствами й організаціями конкретних галузей виробництва;
- між різними соціально-демографічними і професійними групами, що займаються економічною діяльністю – робітниками, інженерами, підприємцями, менеджерами, селянами як у межах конкретної господарюючої одиниці, так і в ширших соціально-економічних сферах;
- між різними регіонами, областями, містами, галузями виробництва, соціально-демографічними і професійними групами країни.

Соціальний механізм, передаючи імпульси дії та розвитку зі сфери соціальних відносин в економічну й навпаки, створює соціальні умови для ефективного використання ресурсів виробництва (природних, фінансових, людських та ін.). Передавання цих імпульсів здійснюється через творчу активність соціальних груп, які діють у системі економічних та соціальних відносин, мають певне становище в соціальній структурі суспільства.

Економічна поведінка – система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Вона є своєрідною соціальною субстанцією усіх процесів господарського життя суспільства, оскільки основою обороту економічних цінностей (благ, послуг, інформації) є численні, різноманітні за змістом

індивідуальні, групові та масові акти поведінки людей з метою задоволення своїх потреб.

Економічна поведінка як соціальний феномен є предметом вивчення як економічної науки, так і соціології, яка акцентує свою увагу на чинниках, умовах, соціальних інститутах, ситуаціях, а також на соціальних суб'єктах, що реалізують свої конкретні економічні інтереси. Тобто у полі зору соціології перебувають моделі соціальної поведінки щодо максимізації результатів і мінімізації витрат, а також соціокультурні інститути, що уможливають чи обмежують раціональне використання економічних ресурсів (особистісних, технологічних, організаційних, фінансових, інформаційних). Отже, очікуваним результатом економічної поведінки є різні винагороди за дії, пов'язані з використанням і комбінацією економічних ресурсів.

4. Основою соціальної поведінки економічного типу є система норм і правил, закріплених юридично на державному рівні, у різних угодах між людьми, у традиціях повсякденного життя. Ці норми і правила можуть бути закріплені спеціальними законодавчими актами, у звичаєвому, природному праві, традиціях, соціальних звичках, стереотипах. Однак усі вони визначають порядок і допустимі межі соціальної поведінки суб'єктів, що прагнуть вигод.

Універсальною мотивацією суб'єктів економічної поведінки є формула: максимум винагороди за мінімум витрат. Однак цілком реалізувати цю формулу неможливо, нерідко діяльність приводить до непередбачених результатів. До того ж суб'єкти економічної поведінки діють у певній системі обмежень (лімітів), що вносить істотні корективи в їх плани і наміри.

Параметри економічної поведінки залежать від різних факторів, насамперед від задіяних економічних ресурсів. Тому існує кілька її класифікацій. Однією з найпоширеніших є класифікація, в основі якої – різні

фази відтворювального циклу, відповідно до яких виділяють дистрибутивну (розподільчу), виробничу, обмінну, споживчу економічну поведінку.

1. Дистрибутивна економічна поведінка. Розглядає ринок як нескінченний процес перерозподілу величезної маси економічних ресурсів у сфері обміну та обігу, де безліч суб'єктів перманентно набувають і втрачають право контролю над певними благами. Дистрибутивні моделі демонструють різноманітні варіанти доступу до економічних ресурсів, контролю над ними. Залежно від ступеня доступу до ресурсів, контролю за одержанням вигоди від їх обороту виділяють господарську, агентську, функціональну моделі дистрибутивної поведінки. *Господарська модель* характеризує економічну поведінку суб'єктів, що є власниками економічних ресурсів. *Агентська модель* реалізується суб'єктами економічної поведінки, які за дорученням власників забезпечують правовий, економічний та організаційний контроль над діями осіб, що мають доступ до об'єкта чужої власності. *Функціональна модель* властива суб'єктам, які використовують і отримують вигоду з економічних ресурсів, що належать іншим особам. Найтипівіші моделі дистрибутивної поведінки властиві особам, зайнятим за наймом, орендарям. Очевидно, що перелік названих моделей дистрибутивної поведінки не є вичерпним.

2. Виробнича поведінка. Пов'язана з нагромадженням, концентрацією матеріальних, технологічних, інтелектуальних, організаційних та інших ресурсів, поєднанням і комбінуванням з метою одержання конкретних благ і прибутку (доходу) від їх обігу на ринку.

3. Обмінна поведінка. Забезпечує рух різноманітних економічних благ (товарів, послуг, інформації) на ринку на основі обліку та порівняння їх цінностей.

4. Споживча поведінка. Забезпечує вилучення економічних благ з товарного обігу і присвоєння їх з метою задоволення потреб людини. Фаза споживання властива більшості суб'єктів економічної поведінки, що використовують ресурси.

Спонукальною основою економічної поведінки людини є потреби – об'єктивно зумовлені суспільними відносинами свідомі наміри людини (груп людей) досягти кращих умов життя. Потреба є чимось більшим, ніж мета; вона – установка на дію, підтверджений мотивами та стимулами намір, напрям дії. На основі потреб формується економічна свідомість.

Питання до самоконтролю:

1. Що вивчає економічна соціологія?
2. Назвіть основні етапи розвитку економічної соціології у світі та в Україні.
3. Охарактеризуйте поняття "економіка", "економічна сфера». Найдіть спільні і відмінні риси між ними.
4. Які концепції утворення та розвитку етносів Вам відомі? Поясніть основні положення концепцій Ю. Бромлея та Л. Гумільова. Зробіть їх порівняльний аналіз. Які протилежні риси ці концепції містять?
5. Назвіть і охарактеризуйте основні концепції економічної соціології..

Лекція №8

Тема: «Політична соціологія»

1. Політика як особливий вид соціального регулювання.
2. Політична система суспільства, структура та функції.
3. Громадянське суспільство. Засоби масової комунікації.

1. Політика — багатогранне поняття, вивченням якого займаються багато наук. Провідними серед них є політологія, що вивчає всі питання пов'язані з політикою, насамперед проблему утвердження і функціонування політичної влади у суспільстві, а також функціонування і розвиток пов'язаних з владою політичних інституцій; філософія — вивчає походження і розвиток держави, закономірності переходу від одного типу держави до іншого; теорія держави і права — форми правління і режими влади; правознавство — функціонування інститутів права, їх залежність від політики, теорія міжнародних відносин — вивчає взаємовідносини держав на міжнародній арені.

Після першої світової війни і в соціології виділяється галузь, яка поставила собі за мету вивчати відносини між суспільством і державою, між соціальним ладом і політичними інститутами. Ця галузь соціології — соціологія політики.

Фундаторами соціології політики прийнято вважати М. Вебера, що розробив власну концепцію влади, довівши, що саме влада (а не багатство як у Маркса) є основним чинником соціальної нерівності, досліджував роль бюрократії у політичній системі; італійських соціологів-політологів Г. Москута, В. Парето, що розробили теорію політичних еліт, проаналізували зв'язки еліти і маси, німецького вченого Р. Міхельса, що дослідив проблему

співвідношення демократії та олігархії, сприяв становленню теорії політичного лідерства.

По закінченні Другої світової війни соціологія політики вийшла на сучасний щабель розвитку, особливістю якого є не тільки аналіз теоретичних засад політичної соціології, а й насамперед, емпіричні дослідження соціальних аспектів політичного життя. Так, сучасна соціологія політики, завдяки передусім американським дослідникам, займається вивченням особливостей розвитку демократичних процесів у світі (С. Ліпсет), впливу масових комунікацій на політичні процеси (Г. Ласуелл), взаємодії середнього класу та політичної еліти (Ч. Мілс), соціальних конфліктів у політиці (німецький вчений Р. Дарендорф).

Окремі вчені вбачають соціологію політики лише як складовою політології, мотивуючи це схожістю предметів їхніх досліджень. Проте, як доводить американський соціолог С. Ліпсет — один із провідних дослідників цієї галузі соціології, наука про політику виходить від держави і вивчає, як вона впливає на суспільство, тоді як соціологія політики є похідною від суспільства і вивчає характер і глибину впливу суспільства на державу [10, с. 29]. Так чи інакше, соціальні інститути і держава, суспільство і політика тісно пов'язані між собою. Тому це й дало привід багатьом сучасним дослідникам соціології політики (зокрема, В. Андрущенко, М. Горлачу, В. Воловичу) трактувати її як галузь соціології, що вивчає взаємозв'язки і взаємовплив суспільства і держави, політичного життя та інших сфер суспільного життя, політичних інститутів з соціальними [9, с. 565]. Інші ж соціологи, виходячи з того, що політика є соціальним явищем, і водночас сферою діяльності соціумів щодо завоювання та реалізації влади, вважають що соціологія політики є галуззю соціологічних знань, що досліджує соціальні механізми здійснення влади в суспільстві (В. Гордяненко, В. Піча та ін.) [8, с. 280]. У будь-якому випадку, соціологія політики є самостійною галуззю наукових знань, здебільшого відмінною від політології, що вивчає насамперед соціальні аспекти функціонування політичної сфери суспільства.

Хоч і об'єкт обох наук по-суті спільний, попи використовують різноманітні методи, стратегію і тактику досліджень політичного життя.

Соціологія політики — це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає соціальні механізми функціонування влади, вплив суспільства та окремих соціумів на політичні процеси, взаємозалежність політичного життя та інших сфер суспільного життя, політичних та інших соціальних інститутів.

Сферою соціологічних досліджень політичного життя є функціонування влади та обумовлених нею соціальних процесів, діяльність політичних партій та організацій, політичної поведінки різних категорій людей та різні аспекти взаємовідносин держави і суспільства. Соціологія політики вивчає наслідки соціальних змін, а також вплив політичних інститутів на соціальні процеси і структури. Зміст політичного життя являє собою реалізацію політичних інтересів соціальних спільностей — націй, класів, соціальних груп, а також організацій, що їх представляють партій, громадсько-політичних об'єднань тощо.

2. Соціологія політики на відміну від політології, завжди вивчає політичні процеси та явища, опираючись на такі характерні соціальні риси як-то тип суспільства, його соціальна структура та соціальна стратифікація, характер соціальних інститутів та соціальних відносин, політична свобода та активність окремих індивідів. Політика як явище йде від людей і застосовується до людей. Тому велике значення у дослідженні політичних процесів з соціологічного кута зору є врахування таких явищ як політична активність соціумів, а також рівень обізнаності громадян з політичними процесами у суспільстві, їх розуміння. Інакше кажучи соціологічні дослідження політики є неможливими без врахування таких аспектів як політична свідомість та політична поведінка.

Таким чином, предметом соціології політики є політична свідомість і поведінка людей, які втілюються у діяльності держав і громадсько-політичних організацій, а також механізм впливу соціальних спільностей та

утворених ними політичних інститутів на процеси функціонування політичної влади.

Серед основних методів дослідження політичного життя, якими найчастіше користувалася у вивченні політичного соціологія політики з моменту свого виникнення і користується зараз можна виділити такі:

- вивчення впливу економіки, культури та інших факторів на політичні процеси;
- аналіз ролі соціальних спільностей (класів, соціальних груп, націй) в політичному житті;
- структурно-функціональний аналіз політичних інститутів (держав, партій, громадських організацій);
- системний аналіз великих і малих політичних структур;
- порівняльний метод;
- комплексний аналіз політичного управління і керівництва суспільством;
- аналіз політичної динаміки;
- методи політичного планування і прогнозування.

Відповідно до предмета соціології політики можна виділити її основні категорії. До них належать політика, влада, політичний інтерес, політична свідомість, політична поведінка, політичні відносини.

Політика — (грец. вміння керувати державою) — це сфера діяльності людей, класів, соціальних груп, націй, яка пов'язана з завоюванням, утриманням і використанням влади, насамперед державної.

Ядром політики є влада.

Влада — це реальна здатність соціального суб'єкта здійснювати волю над іншими людьми, реальна здатність змінювати під своїм впливом за допомогою різних засобів поведінку інших людей.

До засобів здійснення влади належать закон, насильство, авторитет, переконання. Іншими словами, владою можна назвати реальний вплив на інших людей, спроможність заставити інших людей змінити свої погляди,

бажання, переконання, поведінку і дії відповідно до інтересів і потреб суб'єкта влади, тобто примусити інших людей робити те, що потрібно суб'єктові влади. Таким чином, влада виражається через політичний інтерес її суб'єкта. Політичні інтереси формуються на основі політичної свідомості, котра, як уже було сказано, є одним із основних предметів досліджень політичної соціології.

Політична свідомість — це теорії, ідеї, погляди та інші компоненти суспільної свідомості, в яких індивід, соціальна група, клас, нація, суспільство в цілому усвідомлюють свої політичні інтереси, формують політичні цілі і завдання.

Інакше кажучи, політична свідомість — це усвідомлення реального стану політичної сфери і своїх власних політичних інтересів.

Політична поведінка — це активність індивідів, груп, організацій у сфері політичних відносин, пов'язана з впливом на владу чи протидією її реалізації.

Отже, основою здійснення політичної поведінки є зріз активності політичного суб'єкта, або відсутність подібної активності.

Нарешті, важливою категорією соціології політики є політичні відносини, котрі є прямим предметом дослідження галузі, оскільки є однією з форм вираження соціальних відносин. Це логічно, адже у суб'єктів політичних відносин виявляються відмінності у творенні ними політики, їхній політичній активності та свідомості. Такі відмінності дозволяють стверджувати про соціальний характер політичних відносин.

Політичні відносини — це вид соціальних відносин, що проявляється у взаємодії різних соціальних спільностей (націй, народів, класів) та створених ними організацій у процесі формування, утвердження і реалізації політичної влади.

Соціологія політики покликана виконувати такі функції:

- теоретико-пізнавальну, що пов'язана з виробленням наукової інформації про політичні процеси та явища;

- прогностичну, яка проявляється у прогнозуванні політичних змін, виділенні зон політичної напруги, запобіганні можливим конфліктам;
- прагматичну, пов'язану з розробкою шляхів, методів, способів забезпечення соціальної злагоди різних соціальних груп, рухів сил; розробкою технологій запобігання кризовим ситуаціям; пошуком шляхів виходу із конфліктів, що виникли;
- соціалізація, що пов'язана з залученням громадян до демократичної системи політичних цінностей.

3. Ми вже згадували про те, що соціологія політики вивчає функціонування влади і вплив її нарізні процеси, що відбуваються в політичному житті суспільства. Втім, ці загальні принципи стосуються діяльності різних за змістом політичних об'єднань та структур та різного роду соціальних відносин, що складаються в сфері політики.

Як було зазначено вище, діяльність соціальних спільнот у сфері політики здійснюється через різноманітні політичні об'єднання і організації, якими є держава та її органи, політичні партії, громадсько-політичні об'єднання тощо. Вони утворюються різними соціальними спільнотами для того, щоб полегшити задоволення своїх політичних інтересів, що полягають, насамперед, у здобутті і використанні політичної влади в суспільстві. Втім, ці політичні інститути не можуть бути ізольованими один від одного, адже політична сфера є також сферою зіткнення інтересів різних соціальних спільнот, тому вони завжди взаємодіють між собою. Така взаємодія охоплює всі політичні об'єднання та організації, включаючи їх в єдину політичну систему.

Політична система суспільства — це сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою державних, партійних і громадських організацій та органів, за допомогою яких відбувається завоювання, утримання і функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до досягнутого рівня його політичної культури.

Сутність політичної системи виявляється в її соціально-політичних функціях, до яких належать:

- забезпечення формування і здійснення політичної (у тому числі й державної) влади;
- зв'язок і взаємозалежність політичної системи з іншими системами суспільного життя (економічною, правовою, інформаційною тощо);
- постійний і істотний вплив на всі сфери суспільного життя, причому цей вплив є значно глибшим, ніж вплив будь-якої іншої соціальної системи, адже від прийняття тих чи інших політичних рішень залежить не лише стан політичного життя, а й стан економіки, культури, духовної сфери.

Структура політичної системи досить складна. До основних її елементів можна віднести:

1. Політичну владу. Адже саме влада є об'єктом будь-якої політичної системи, діяльність якої обов'язково спрямована на утвердження і функціонування політичної і державної влади.
2. Політичні відносини. Адже всі елементи політичної системи перебувають у постійному взаємозв'язку і взаємодії між собою, є суб'єктами політичних відносин.
3. Інститути політичної системи. Саме вони є основними складовими політичної системи. До них належать держава та її органи, політичні партії, громадсько-політичні об'єднання, політичні рухи, релігійні конфесії.
4. Політичну культуру. Адже функціонування будь-якої політичної системи здійснюється на основі того рівня політичної культури, якого досягло суспільство.
5. Політичні комунікації. Це ті засоби, через які відбувається взаємозв'язок між всіма політичними інститутами, а також відбувається інформування суспільства про стан політичної системи і політичного життя. До таких комунікацій відносяться слухання справ на відкритих засіданнях; засоби масової інформації, Інтернет тощо.

Таким чином, політичне життя є багатограним і стосується всіх соціальних систем, соціальних спільностей і соціальних інститутів, взагалі кожного з нас. Тому вивчення соціальних аспектів політики є важливим завданням сучасної соціології.

Серед основних компонентів політичної системи суспільства котрі виявляються предметом соціологічних досліджень є влада, держава, політичні партії і рухи, партійні системи.

Питання до самоконтролю :

1. Що вивчає соціологія політики? В чому полягає відмінність її предмета від політології?
2. Назвіть основні категорії соціології політики і дайте їм визначення.
3. На які галузі поділяється соціологія політики?
4. Чому політика вважається соціальним явищем?
5. Визначте предмет соціології влади.
6. Що вивчає соціологія держави? Дайте визначення держави, назвіть її функції та теорії походження.

Лекція №9

Тема: «Соціологія особистості».

1. Особистість як об'єкт та суб'єкт соціальних відносин.
2. Предмет соціології особистості. Соціальна структура та типологія особистості.
3. Процес соціалізації: етапи, компоненти та фази.

1. На побутовому рівні поняття «людина» і «особистість» ототожнюють, хоча різниця між ними очевидна. *Людина* – це біологічний вид, а *особистість* – продукт свідомої соціалізації: Не всі люди є особистостями: так, дитина ще не є нею, психічно хворі люди, алкоголіки, наркомани, які не контролюють свою поведінку, – вже не особистості.

Порівняємо трактовку цього терміну різними науками. У *психології* важливою ознакою особистості є наявність самосвідомості (свідомості, зверненої до себе). Близьким за змістом поняттям є рефлексія (вивчення і усвідомлення чогось за допомогою порівняння і аналізу). Будь-яка відповідь на запитання «Чому?» свідчить про рефлексію людини, що є показником її психологічного розвитку. Існує безліч людей які не задають собі це запитання, а діють стереотипно, згідно з навичками і вміннями.

Особистість у *філософії* – більш складне утворення. Перш за все – це прояв здатності приймати рішення і нести за них відповідальність. Чим складніше ситуація, що вимагає самостійних дій людини, тим у більшому ступені розкривається її особистісна сутність. Така людина має розвинутий світогляд, вона критична і самокритична – не сприймає на віру будь-яку пропагандистську інформацію, не оперує штампованими висловлюваннями, а формує власну систему поглядів, вимогливо ставиться до себе.

Особистість має здібності і схильність До творчості, що свідчить про міру її освіченості. Зі ступенем душевного і духовного розвитку людини тісно пов'язане поняття інтелігентності. Його зміст можна коротко розкрити так: здатність жити своїми думками і чужими почуттями.

В *історичній науці* особистістю вважаються тільки видатні діячі, чиї заслуги є очевидними для оточуючих, причому досягнення можуть оцінюватись у масштабі країни чи окремого села. Ті ж, хто не залишив помітного сліду в історії, іменуються «народ», «населення».

У соціології на перший план виходять не індивідуальні, суб'єктивні якості людини, а об'єктивний зміст її діяльності.

Особистість у соціології – певна соціальна якість людини, що визначає її зв'язки з іншими людьми у даний час.

Соціальна якість – це здатність займатись соціально значущою діяльністю, навіть антисуспільною, такою, як злочин. Для будь-якої цілеспрямованої діяльності потрібне активне мислення, тому можна стверджувати, що, з точки зору соціології, особистостями не вважаються люди з порушеними або ще не розвиненими свідомістю і самосвідомістю, не здатні виконувати соціальні ролі – психічно хворі, алкоголіки і наркомани (останньої стадії), діти і т. ін.

Таким чином, особистість починає проявлятися у першій соціальній ролі, а в основному формується у процесі власної трудової діяльності.

Соціологічна трактовка особистості конкретизується в поняттях соціального статусу і соціальної ролі.

2. Поведінка людини в суспільстві, її взаємодія з іншими визначається соціальними нормами: моральними, правовими, політичними, релігійними і т. ін. Вони є загальними для всіх і зумовлюють появу диференційованих прав і обов'язків людей, що визначають їх місце в соціальній структурі, тобто статус.

У реальному житті особистість має не один, а декілька статусів (вдома, на роботі, у колі друзів вони різні).

Американський соціолог Р. Мертон назвав це явище *статусним набором*. У мінливих соціальних умовах домінуючим виявляється то один, то інший з них. *Головним* називається найбільш характерний для даного індивіда статус, за яким його виділяють оточуючі.

Існує два різновиди статусів: особистісний і соціальний. *Особистісний статус* – це становище, яке людина займає у малій, або первинній, групі. Воно формується під впливом оцінок індивідуальних якостей людини членами групи.

Соціальний статус – відображає становище, яке людина займає об'єктивно у соціальній структурі суспільства або як представник великої соціальної групи.

Якщо особистісний статус має більше значення у колі знайомих людей, то соціальний – у колі незнайомих.

Соціальний статус – це положення людини у суспільстві, встановлене через систему прав, обов'язків, привілеїв і свобод.

В залежності від того, одержує людина статусну позицію завдяки наслідуванню ознакам чи власним зусиллям, виділяють два види соціальних статусів: приписаний і досягнутий.

Приписаний статус – це об'єктивно задане положення людини у суспільстві, для досягнення якого їй не потрібно прикладати зусиль. Він визначається статтю, віком, соціальним походженням, положенням батьків і т. ін.

Досягнутий статус – це положення людини у суспільстві, яке залежить від її здібностей і особистих зусиль.

Принц, підліток, жінка – статус приписаний; депутат, директор, чемпіон світу – досягнутий.

Кожен з нас одночасно є членом декількох малих і великих груп, тому володіє набором соціальних і особистісних статусів, які можуть не співпадати.

Тоді права і обов'язки, зумовлені різними статусами, вступають між собою в протиріччя (народний депутат і представник олігархії, чиновник і корупціонер і т. ін.).

Статус може розглядатись як місце в ієрархії, тоді він називається *рангом* (високим, середнім чи низьким).

Виділимо основні характеристики соціального статусу:

- соціальний статус є в кожній людині;
- протягом життя соціальний статус людини змінюється (у зв'язку з одержанням освіти, просуванням по службі, одруженням і т. ін.);
- в кожному суспільстві існує ієрархія соціальних статусів;
- ієрархія статусів і система просування по ній складають систему соціальної диференціації;
- у кожній конкретній державі система диференціації може бути стабільною (стійкою) чи рухливою (хиткою);
- держави зі стійкою системою диференціації називаються традиційними, у них процедура придбання соціального статусу добре відома, зрозуміла, визнана більшістю громадян;
- держави з хиткою системою соціальної диференціації називаються динамічними, у них процедура придбання соціального статусу не відпрацьована, ясно не визначена і, отже, не завжди зрозуміла громадянам;
- соціальний статус супроводжує складна система символів (корона, ковбойський джинсовий одяг, марка автомобіля, тип житла...), тому велика кількість людей прагне ілюзорно підвищити свій соціальний статус, здобуваючи речі-символи;
- соціальний статус тісно пов'язаний з самооцінкою особистості, яка зазвичай прагне не тільки зберегти своє суспільне становище, але й приховати від інших вчинки, що не відповідають – статусу

В реальному житті соціальний статус проявляється в різних ролях, які виконує в процесі взаємодії з оточуючими особистість (член сім'ї, учасник трудового чи навчального процесу, покупець, пасажир, глядач, член партії).

Соціальна роль – це розроблена суспільством програма дій людини в певних обставинах.

Якщо статус вказує на місце в соціальній структурі, то роль – на спосіб поведінки.

В межах теорії соціальних ролей існує два підходи: перший, обґрунтований представником *символічного інтераціоналізму* **Дж. Мідом**, другий, – представником *функціоналізму* **Р. Лінтоном** (1936 р. нар.).

Дж. Мід вважав ролі результатом взаємодії індивідів, очікуваною поведінкою. Р. Лінтон – динамічною стороною соціального статусу, його функцією, пов'язаною з набором норм, у відповідності з якими індивід повинен вести себе.

Раніше вже йшла мова про статусний набір. Р. Мертон ввів в соціологію ще один термін – *«рольовий набір»*, який означає сукупність ролей, асоційованих з одним статусом індивіда.

Розвиток особистості знаходиться у тісному взаємозв'язку з суспільним устроєм, рівнем демократизації, місцем і роллю окремого індивіда у державі. Все різноманіття життя складно привести до суворої форми типологій і класифікацій, однак спробуємо умовно виділити *п'ять рівнів розвитку особистості*.

І рівень – *«примітивна людина»*. Особистість як така ще не сформувалася. Свідомість і самосвідомість на цьому рівні примітивні, людина відчуває себе «гвинтиком» якогось складного механізму, свої функції виконує тільки під тиском і суворим контролем, здатна реагувати тільки на матеріальні стимули.

II рівень – *«однозначна особистість»*. Така людина не здатна зрозуміти всю складність і взаємозумовленість оточуючої дійсності, підтекст сказаного,

прихований зміст того, що сталося, її судження зайве категоричні, ґрунтуються на критеріях «біле—чорне», «добро—зло», «правда—брехня», «друг—ворог».

III рівень – «здоровий глузд». На цьому рівні людина здатна сприймати навколишню дійсність у всім її різноманітті і складності, розуміти підтекст, символіку. Однак творчі можливості її обмежені. Це пояснюється тим, що їй складно відірватися від дійсності, погодитися з ідеями, що радикально відрізняються від загальноприйнятих, визнати генія з його парадоксальними поглядами.

IV рівень – «обдарована особистість». Це, безумовно, талановита людина з високим творчим потенціалом, нестандартним мисленням. Вона ініціативна, самостійна, відповідальна і ризикована.

V рівень – «геній». Це парадоксальна особистість, незрозуміла багатьом, її майже неможливо характеризувати з точки зору здорового глузду. Природа далеко не всіх наділяє такими здібностями, а реалізувати їх і стати геніями можуть тільки одиниці.

Дана класифікація, як і раніше наведені типології, умовна (вона базується на деяких теоретичних дослідженнях у даній області, практичному досвіді) і не може претендувати на винятковість. Вивчаючи проблему особистості, варто пам'ятати, що природні задатки можна розвинути, а можна і втратити. Також важливо знати, що вибір особистісного шляху, поля діяльності – результат вільного волевиявлення людини. Тому особистість немислима поза феномена волі, за словами Г. Гегеля, природа людини є «свобода, вільна духовність».

3.Процес входження людини у суспільство, включення її в соціальні зв'язки, інтеграція в різні типи соціальних спільностей називається «соціалізацією». У ході соціалізації людина здобуває знання, уміння, навички, формується її характер, визначається система життєвих цінностей, установок, норм і правил поведінки, виявляються інтереси, і в результаті цього вона стає дієздатним учасником суспільних відносин.

Аналізом проблем соціалізації займалися вітчизняні і закордонні вчені. Елементи відповідної концепції вже містилися в працях французького соціолога **Г. Тарда** (1843–1904), який стверджував, що в основі людських взаємин лежить принцип наслідування, а відносини «вчитель—учень» можна вважати типовими соціальними відносинами. Розгорнуте пояснення соціалізації дав у своїй теорії сучасний американський вчений **Т. Парсонс**. Він показав, як індивід засвоює загальноприйняті норми у процесі спілкування зі «значущими іншими», і як органи соціалізації виконують функцію відтворення соціальної структури.

Соціалізацію не можна розуміти спрощено – як однобічний процес впливу соціального середовища на людину, що займає пасивну позицію. У дійсності особистість зіштовхується з великою кількістю зовнішніх і внутрішніх факторів, що умовно можна розділити на три категорії:

- сукупність ролей і статусів, які може мати людина;
- наявні соціальні інститути і спільності, у межах яких особистість може себе реалізувати;
- система знань, умінь, навичок, життєвих установок, норми і правила поведінки, якості самої особистості, необхідні для виконання соціальних ролей і підтвердження соціального статусу.

Існування третьої категорії факторів дозволяє особистості вибірково ставитися до впливу соціального середовища, відкидаючи неприйнятні та сприймаючи необхідні фактори.

Процес об'єднання зовнішніх факторів, що характеризують умови соціального середовища, з факторами особистісними називається «*механізмом соціалізації*». Функціонування цього механізму забезпечує побудову однієї з двох можливих моделей соціалізації: моделі підпорядкування і моделі інтересу. Принципова їх відмінність полягає у різних мотиваторах соціалізації. У першому випадку – це суспільна необхідність, у другому – власний інтерес конкретної особистості.

Як показують дослідження, процес соціалізації особистості проходить у два етапи: соціальна адаптація і інтеріоризація.

«*Соціальна адаптація*» – це вид взаємодії особистості з соціальним середовищем, у ході якого відбувається узгодження вимог і очікувань обох сторін. Адаптація означає пристосування індивіда до різних функцій, соціальних норм, до спільнот, груп, інститутів, до умов функціонування різних сфер суспільства. Особливо важко здійснюється адаптація у перехідні періоди, коли у людей середнього і старшого віку, що складають основну частину населення будь-якої країни, уявлення залишаються орієнтованими на систему ролей і статусів суспільних відносин, що минули. В силу інерційності ціннісних орієнтацій цим людям складніше, ніж молоді, вписатися у нові соціальні умови. Адаптація – обов'язковий етап включення людини у систему суспільних відносин. Однак вона не забезпечує всієї повноти й ефективності участі індивіда у соціальному житті. Тому наступним етапом соціалізації є інтеріоризація. Це поняття у науковий обіг ввели психологи **П. Жане, Ж. Шаже, А. Віллон.**

«*Інтеріоризація*» – процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей і інших компонентів соціального середовища у ході соціальної діяльності. Це процес переводу зовнішнього середовища у внутрішнє «Я», у результаті якого формується неповторна особистість зі своїм духовним світом і специфічною соціальною активністю. Характер переводу зумовлено структурою кожної конкретної особистості, сформованої попереднім досвідом. Особистість не поглинається соціальним середовищем, а взаємодіє з ним як самостійна одиниця. Отже, на першому етапі соціалізації відбувається пристосування особистості до соціального середовища, на другому - зміна поведінки в разі потреби.

Вивчення проблеми «особистість» збагачує і розширює уявлення про людину, її минуле, сьогодення і майбутнє. Ці знання також дозволяють

правильно розуміти устрій усього суспільства як феномена, породженого в результаті людської діяльності.

Якщо говорити про специфіку процесів, що протікають в суспільстві на рубежі XX–XXI століть, важливо пам'ятати, що світ вступив в епоху бурхливого розвитку цивілізації, тому багато традиційних форм людського буття потребують корекції.

Брати на себе вантаж особистих і суспільних проблем – єдиний шлях виживання і подальшого вдосконалення індивіда. Цей шлях передбачає розвиток найвищого ступеня відповідальності, що сягає від вузького кола найближчого оточення до планетарних задач і проблем, а також формування наукового світогляду.

Питання до самоконтролю:

1. Співвідношення понять "людина", "індивід", "індивідуальність", "особистість".
2. Назвіть основні структурні елементи особистості.
3. Виділіть основні етапи та компоненти соціалізації.
4. Охарактеризуйте життєвий шлях людини крізь призму впливу на неї основних агентів соціалізації.
5. Охарактеризуйте основні соціальні типи особистості.
6. Проаналізуйте особливості взаємодії людини та суспільства в наш час.

Лекція № 10

Тема: «Соціологія сім'ї»

1. Поняття про предмет соціології сім'ї .
2. Сім'я та шлюб як соціальні інститути.
3. Структура та функції сучасної сім'ї. Типологія сім'ї.

1. Сім'я і шлюб відносяться до явищ, які постійно знаходяться в центрі уваги соціологів. У будь-якому суспільстві сім'я виступає як чітко означена соціальна одиниця. Сім'я відіграє велику роль у суспільстві. Вона є первинною клітиною соціальних груп, класів, які утворюють соціальну структуру будь-якого суспільства. Життя більшості людей пов'язане з сім'єю, де сплітаються економічні, політичні, психологічні, ідеологічні, фізіологічні та інші соціальні проблеми. Сім'ю визначають як засноване на шлюбі та кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту й взаємною відповідальністю. Маючи глибинну природно-біологічну природу, сім'я вбирає в себе історичні суспільні відносини, і в залежності від цього трансформуються її конкретні форми. З'явившись у глибині віків, у надрах первісного суспільства, вона пройшла тривалий шлях, поки з'явилася сучасна сім'я. Сім'ю можна розглядати, по-перше, як історично конкретну систему взаємин між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми і, по-друге, як малу соціальну групу, члени якої поєднані шлюбними, родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною

моральною відповідальністю та соціальною необхідністю, обумовленою потребою суспільства у відтворенні населення.

З інститутом сім'ї тісно пов'язаний інститут шлюбу, який являє собою санкціоновану сталу форму статевих відносин. Основу сім'ї становить, як правило, шлюбна пара. Однак є сім'ї, які характеризуються спільним проживанням, спільним веденням господарства, але юридично не оформлені, тобто сім'ї без шлюбу. Буває і шлюб без сім'ї. Окрім того, є сім'ї, де відсутній один із батьків або обоє, наприклад, коли діти живуть з бабою й дідом. Сім'я як соціальний інститут виконує певні соціальні функції. На сучасному етапі виділяють такі основні функції сім'ї : репродуктивну, виховну, економічну і побутову, первинного соціального контролю, духовно-емоційну, проведення дозвілля, сексуальну. Репродуктивна функція сім'ї полягає у забезпеченні біологічного відтворення суспільства й задоволенні потреби

людини в дітях. Для того щоб населення країни не зменшувалось, потрібно, щоб на кожні сто сімей народжувалось 250 дітей. Сім'я відтворює людину не тільки фізично, а й духовно. Йдеться передусім про виховання, соціалізацію молодого покоління. В історії людства були спроби обґрунтувати теоретично й реалізувати на практиці ідею "усупільнення" дітей. Ідея, на перший погляд, проста й раціональна. Держава краще знає, як треба виховувати дитину, вона для цього має матеріальний, виховний і педагогічний ресурси, вона може відгородити дитину від впливу поганих

батьків. Але життя показує, що держава не спроможна замінити сім'ю. Адже сім'я як мала соціальна група включає в себе всі соціальні зв'язки і залучає до них дитину з народження, а державним дітям про це можна тільки розповідати. Окрім цього, дітям потрібний психологічний зв'язок із батьками. Розрив із батьками наносить дитині психологічну травму, яку не в змозі до кінця залікувати найталановитіші

педагоги. Економічна і побутова функції дають змогу підтримувати фізичне здоров'я членів суспільства, економічно утримувати неповнолітніх і непрацездатних, доглядати дітей, надавати й отримувати господарчо-побутові послуги. Економічна функція колись була чи не найголовнішою, оскільки сім'я виступала економічним осередком суспільства, а процеси виробництва концентрувалися переважно в сім'ї. Поступово виробництво відокремлювалось від сім'ї і роль цієї функції знизилась. Цим, до речі, частково обумовлюється зниження народжуваності в економічно розвинутих країнах. Важливою функцією сім'ї є первинний соціальний контроль. Сім'я здійснює первинну моральну регламентацію поведінки людини в різних сферах життя, а також відповідальності й зобов'язань у стосунках між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, старшим і середнім поколіннями, формує й підтримує моральні і правові санкції за неналежну поведінку й порушення моральних взаємин між членами сім'ї.

Духовно-емоційна функція забезпечує духовний розвиток особистості, здійснює емоційну стабілізацію членів сім'ї, їх психологічний захист, надає емоційну підтримку. Ця функція тісно пов'язана з проведенням дозвілля, коли члени родини спільно відпочивають. Важливою є сексуальна функція сім'ї. Її суспільна роль полягає у реалізації сексуального контролю щодо особи. Існування розглянутих функцій не означає, що всі вони виконуються кожною конкретною сім'єю. Усі функції сім'ї тісно пов'язані між собою, і їх вагомість у різні часи була різною. Сама ж потреба створювати сім'ю обумовлена її функціями.

2

Сім'я існувала в усіх суспільствах, але форми шлюбу дуже різнилися. Соціологія виробила певні принципи класифікації сімей. Залежно від форми шлюбу розрізняють такі типи сімейної організації як моногамія й полігамія. Моногамія – шлюб між одним чоловіком і однією жінкою. Полігамія – шлюб між одним чоловіком і кількома жінками чи навпаки. Шлюб між одним чоловіком і кількома жінками називається полігінія, а між однією жінкою і

кількома чоловіками – поліандрія. Причини, що зумовили появу тієї чи іншої форми шлюбу, мали переважно економічний чи соціально-культурний характер. Залежно від структури родинних зв'язків виділяють просту, або нуклеарну, сім'ю і складну, або розширену. Проста сім'я може бути повною або неповною, якщо в сім'ї відсутній хтось із подружжя. Складна або розширена сім'я включає в себе дорослих дітей, які перебувають у шлюбі. Виділяють також патріархальну сім'ю, вона включає три й більше поколінь, які живуть під одним дахом і ведуть спільне господарство. Така сім'я була характерна для Російської імперії до початку ХХ ст. і деяких інших країн. У залежності від того, як у сім'ї вирішується питання пролідерство, соціологи виділяють два типи сім'ї. І. Авторитарна сім'я. Це сім'я, де дружина підлегла чо-

ловіку, а діти – батькам. Коріння такої сім'ї йде від патріархальної сім'ї з її “домостроївським” устроєм. Але якщо, скажімо, сто років тому існування такої сім'ї було економічно виправдане, то в наш час вона виглядає пародією на традиційну патріархальну сім'ю. У патріархальній сім'ї більший кусок хліба давали батьку, і всі йому підкорялись, тому що на ньому трималась вся сім'я. Якщо батько хворів чи помирав, то сім'я дуже бідувала або гинула. У сучасній “квазі патріархальній” сім'ї батько часто заробляє не більше своєї дружини, але всю домашню роботу перекладає на неї й при цьому вимагає прояву надмірної поваги до себе. Такий тип сім'ї соціологи називають експлуаторським.

2. Демократична сім'я. Ця сім'я заснована на розподілі ролей по принципу однакової участі в прийнятті рішень, добровільного розподілу обов'язків. У демократичній сім'ї нема “глави сім'ї”. Сучасна сім'я стає егалітарною. Для такої сім'ї характерно: справедливий розподіл домашніх обов'язків, взаємодопомога при їх виконанні; обговорення основних проблем і спільне прийняття рішень; емоціональність відносин. За кількістю членів родини сім'ї розподіляються на без-

дітні, малодітні й багатодітні (трьох і більше дітей). За часом існування виділяють сім'ї молодожонів, молоді сім'ї, сім'ї, які очікують дитину, сім'ї середнього подруж-

нього віку (від трьох до десяти років спільного проживання), сім'ї старшого подружнього віку (десять-двадцять років подружнього життя), сім'я похилого віку.

За особливими умовами існування виділяють студентські сім'ї, а також дистантні сім'ї (сім'ї моряків, геологів, артистів і інш.). За якістю відносин сім'ї бувають благополучні й неблагополучні (конфліктні).

3

У сучасних умовах усе помітніше стає криза сім'ї як соціального інституту суспільства, шляхи виходу з якого поки що не відомі. Криза проявляється в тому, що сім'я все гірше реалізує свої основні функції: організацію подружнього життя, народження й виховання дітей. Причини кризи сім'ї мало пов'язані із специфікою історичного розвитку України, вони мають загальний характер для всіх індустріально розвинутих країн. Основне значення сім'ї завжди полягало в її посередницькій функції, яка з'єднувала окрему людину із соціальною структурою суспільства. Так тривало аж до ХХ ст., коли розпочався процес ослаблення посередницької ролі сім'ї, звуження кола її функцій. Так сім'я перестала бути вироб-

ничим осередком, члени сім'ї часто харчуються за межами дому, все частіше вдаються до сфери послуг, значну відповідальність за виховання дітей взяла на себе школа. В умовах індустріального способу виробництва благополуччя людини стало залежати не від сім'ї, а від індивідуальних досягнень особи в інших соціальних інститутах. Раніше людині було важче прожити поза сім'єю, а в похилому віці майже неможливо. Доглянути старих батьків мали діти. А оскільки існувала висока смертність населення, в тому числі й дітей (у царській Росії два сини не переживали батька), то народжуваність мала компенсувати смертність. До речі, народжуваність завжди йде за смертністю. Зі зниженням смертності, знижується й народжуваність, але це відбувається

не відразу. Розрив в їх динаміці може сягати 100 років. У період цього розриву відбувається так званий демографічний вибух, коли відбувається великий приріст населення за рахунок зниження смертності і все ще високої народжуваності.

З розвитком системи соціальних гарантій роль дорослих дітей як годувальників пристарілих батьків або зникла, або зведена до мінімуму. Матеріальна потреба в дітях відпала, залишилась духовна й психологічна. Але часто діти не ви-правдовують батьківських сподівань у цьому сенсі. Тому інстинкт продовження роду часто реалізується в народженні однієї дитини. Безумовно, існують й інші причини зниження народжуваності, наприклад, матеріальні труднощі. Але це не основна причина. Якась сім'я хотіла б мати двох дітей, а народила одну дитину, а народження другої боїться або відкладає із-за матеріальних труднощів. Коли матеріальний добробут в Україні значно покращиться, то, мабуть, відбудеться підвищення народжуваності, але скоріш за все, незначне. У багатих країнах відбувається скорочення населення, а в бідних його приріст, з чого можна зробити висновок, що між багатством і народжуваністю немає прямого зв'язку. Та і в нашій країні багатодітні сім'ї – це не ті сім'ї, де батьки мають високі прибутки, а малодітні або бездітні – це далеко не завжди бідні.

Питання до самоконтролю:

1. Чому інститут сім'ї є базовим для всіх суспільств?
2. Охарактеризуйте етапи життєвого циклу сім'ї.
3. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку сучасної сім'ї?
4. Назвіть основні причини та наслідки розлучень.
5. Які ви знаєте альтернативи шлюбу та сім'ї?

Лекція №11

Тема: «Гендерна соціологія».

1. Поняття про предмет соціології сім'ї та гендерної соціології.
2. Проблеми гендерної соціалізації. Гендерні ідеали, стереотипи в сучасному суспільстві.

1. Саме поняття "гендер" у сучасному розумінні означає "співвідношення людей різної статі", а українською мовою дослівно "рід" (чоловічий, жіночий, середній). Сьогодні термін "гендер" застосовують для опису різноманітних перетворень у суспільстві та державі, оскільки вони відбуваються під впливом особистості чоловіка й жінки та їхніх відносин. "Гендер" відрізняється від поняття "стать" (англійською "sex"), що використовується для позначення фізіологічних відмінностей осіб. Якщо стать задається природно, то гендер — соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. У найширшому розумінні гендер можна визначити як змодельовану суспільством та підтримувану соціальними інститутами систему цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок й чоловіків, набутих ними в процесі соціалізації.

Загалом, гендер досить складне поняття. У науковій літературі воно вживається у кількох значеннях:

- як соціально-рольова та культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка й жінки, на відміну від біологічної;
- як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей;
- як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації.

Вважається, що термін "гендер" вперше був запроваджений у науковий обіг американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці "Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності" (1968). "Гендер" він розглядав як поняття, що виражає біологічні, соціальні, культурні особливості,

незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Тому не обов'язково пов'язувати буття жінки із жіночністю, а буття чоловіка з мужньою поведінкою. Такий підхід підтримало багато соціологів, особливо феміністичного спрямування. Саме цей підхід започаткував новий напрям соціальних досліджень — тендерних.

Гендерна соціологія — галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Основне завдання тендерної соціології полягає в осмисленні радикальних змін становища жінки, зміцнення і розширення жіночого начала в суспільстві. Однак тендерні дослідження не є суто жіночими. Вони вивчають соціальне життя обох статей, їхню поведінку, ролі, характеристики, спільне й відмінне між ними, соціальні взаємовідносини статей.

Тендерні дослідження — дослідження соціальних та соціально-психологічних особливостей жінок або чоловіків. Це дослідження засобів відображення соціального розуміння статевих відмінностей.

2. Сьогодні ми живемо в часи швидких змін. Звісно ж змінюються і взаємовідносини між чоловіками та жінками в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Утвердження гендерної рівності — важливий напрямок в Україні за останні роки. Це питання проходить крізь всі проблеми сьогодення і є актуальним в житті кожного з нас. На суспільному рівні декларовані права та можливості особистості, незалежно від статі, реально не дотримуються, упереджене ставлення й гендерна дискримінація продовжують відтворюватися, жінки та чоловіки як соціальні спільноти загалом мають неоднаковий доступ до соціальних статусів, ресурсів, привілеїв, престижу, влади. Інтеграція української держави у світове співтовариство вимагає переосмислення місця і ролі жінок у суспільстві, їх рівноправну участь у всіх сферах життєдіяльності, і, зокрема, в політиці і державотворенні. Однак,

сучасне становище чоловіків і жінок у суспільстві, змісті суть тендерних стереотипів, поширених серед населення, офіційна тендерна політика дають підстави вважати, що станеться це не скоро. Підґрунтям для такого висновку є стан тендерних відносин в економічній, соціальній, правовій та політичній сферах українського суспільства, а також стан громадської свідомості, де досі успішно відтворюється низка глибоко вкорінених тендерних стереотипів.

Соціальна дискримінація означає обмеження або втрату прав за тендерною ознакою у всіх сферах життя: трудовій, соціально-економічній політичній, духовній, побутовій. Соціальна дискримінація призводить до зниження соціального статусу і є однією з форм насилля над особистістю.

Витоки соціальної дискримінації потрібно шукати ще в стародавні часи. Вже тоді вчені та політики прикривали нерівноправне положення жінки в суспільстві дискусіями про те, чи є жінка людиною і чи має вона душу.

Погляд на жінку як неповноцінну істоту знайшов своє відображення в теологічних і філософських працях стародавнього світу. Так, наприклад, Сократ говорив: "Три речі можна вважати щастям: що ти не дика тварина, що тигрек, а не варвар, і що ти чоловік, а не жінка" .

З часів Сократа вже пройшло два з половиною тисячоліття але дана проблема не втратила свою актуальність. Це, зокрема, підтверджує і прийняття світовою спільнотою певних нормативних документів, що мають на меті зрівняння чоловіків та жінок у можливостях.

Загалом можна прослідкувати таку хронологію подій щодо вивчення світовим співтовариством становища жінок в суспільстві.

1946 р.- створена Комісія ООН для спостереження за положенням жінок і сприяння реалізації їх прав. 1975 р.— міжнародний рік жінки.

1979 р. — Генеральна Асамблея ООН приймає Конвенцію 11 Про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок". Україна ратифікувала дану Конвенцію в 1980 р.

Реальним поштовхом для активізації державної політики щодо підвищення статусу жінки в суспільстві була 4-та Всесвітня конференція ООН з проблем жінок (1995), яка проходила в Пекіні. Уряди країн учасниць взяли на себе зобов'язання щодо впровадження затвердженої на конференції Пекінської декларації. В ній проголошувалось:

1) в державах повинна дотримуватись рівність прав жінок і чоловіків у всіх сферах життя;

2) жінки повинні розглядатися не лише як об'єкти, але й суб'єкти змін;

3) кожне суспільство повинне використовувати модель розвитку з врахуванням тендерного фактору - розширенням вибору для жінок і чоловіків на рівній основі.

У вересні 2000 р. на Всесвітньому саміті ООН було прийнято документ "Пакт розвитку тисячоліття", який підписав серед інших і президент України.

Перспективи у цьому документі, окреслені до 2015 р. Серед Цілей Розвитку тисячоліття "Розвиток гендерної рівності та надання повноваження жінкам".

Отже, Україна Серед взяла на себе зобов'язання щодо просування тендерної рівності.

Положення про рівність статей прямо чи концептуально зафіксовані в окремих статтях Конституції України в розділах, які визначають організацію, здійснення державної влади та місцевого самоврядування. Принцип рівноправності є підґрунтям всіх статей Конституції України, які регулюють політичні, соціально-економічні й інші права людини. Однак закріплення рівності в правах не розв'язує проблеми реальної рівності. Досвід радянської держави показує, що отримання жінками однакових з чоловіками прав не ліквідувало всіх видів дискримінації щодо жінок. Крім закріплених рівних прав, необхідно надати представникам обох статей рівні можливості для їх реалізації.

У сучасних умовах вже формується система гендерних норм, спрямованих на ліквідацію розриву в становищі жінки та чоловіка, подолання всіх форм

дискримінації щодо статей у всіх сферах суспільного життя. З 1970-х років спеціальні закони з рівних прав і можливостей ухвалено в Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, Франції, Німеччині та інших країнах. У руслі цих процесів намагається рухатись й Україна: протягом 1999 — 2005 років до Верховної Ради в порядку законодавчої ініціативи подано шість законопроектів з гендерної рівності. Проте жодного з них не підтримали депутати.

Кожна держава, орієнтована на утвердження себе як демократичної, соціальної та правової, для забезпечення рівних прав і можливостей виробляє тендерну політику. Державна гендерна політика — це діяльність (або бездіяльність у разі навмисного не впровадження такої політики) державних інституцій, спрямована на здійснення та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків, утвердження гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві. Оскільки реальне становище жінок суттєво відрізняється від становища чоловіків, то особливий наголос у структурі гендерних стратегій та їх реалізації ставиться завжди на політиці щодо поліпшення становища жінок. Водночас така справедливість не унеможлиблює, а, навпаки, передбачає в структурі гендерної політики оновлення становища чоловіків стосовно формування гендерно-якісніших, адекватних потребам сучасності світогляду, поведінки, громадських та державних форм діяльності, долання неадекватності сприймання ними сучасних перетворень, насамперед у сфері тендеру.

Основними елементами державної гендерної політики є:

- політика щодо жінок, забезпечення їм рівного соціального статусу з чоловіками шляхом гарантування можливостей для їх рівноправного розвитку як соціально-демографічної групи;
- політика щодо чоловіків, формування у них гендерної свідомості, культури гендерної поведінки, орієнтації на паритетність відносин з жінкою;
- державно-правове регулювання гендерних відносин;

- сприяння розвитку гендерної демократії та гендерної культури в суспільстві.

Оскільки в системі відносин статей найдискримінованішими в суспільстві є жінки, то в структурі державної гендерної політики цій статі приділяється особлива увага. Державна політика щодо жінок — складова соціальної політики, спрямована на подолання гендерної нерівності в становищі жінок для забезпечення їм рівного соціального статусу з чоловіками через гарантування можливостей їх рівноправного розвитку.

Питання до самоконтролю:

1. У чому специфіка гендерного підходу до аналізу соціальних процесів у суспільстві?
2. Яку роль у формуванні гендерної ролі відіграють загальноприйняті стереотипи?
3. Опишіть фемінні та маскуліні тенденції сучасного суспільства.
4. Чи можлива рівність статей у сучасному українському суспільстві?
5. Назвіть шляхи поліпшення гендерної політики.

Лекція №12

Тема: «Соціологія гуманітарної сфери».

1. Поняття культури в соціології. Соціальні функції культури.
2. Соціологія освіти: об'єкт, предмет та соціальні функції.
3. Наука як особливе соціальне явище.

1. У сучасній літературі з філософії, культурології, етнографії та антропології склався своєрідний парадокс: з одного боку, для цих наукових дисциплін поняття "культура" є ключовим, а з іншого — змістовні уявлення

про культуру ще досить далекі від чіткості, визначеності й однозначності. У цьому зв'язку не є винятком і соціологічна наука. Тільки в одному з американських довідників із соціології міститься понад 400 визначень поняття "культура".

Загалом термін "культура" може означати "царину духу". Це поняття може також означати визначений тип свідомості або поведінки людей, скажімо, культура "гуманітаріїв" чи культура "технократів". Це досить значуще за своєю сутністю слово ми часто-густо застосовуємо повсякденно як синонім чогось гарного, цінного та безумовно позитивного.

У ХХ ст. під культурою стали розуміти не тільки художньо-творчий процес (мистецтво), а насамперед звичаї, традиції, цінності, погляди, що існують у суспільстві, тобто всю сферу соціального саморозуміння людини. Звідси підвищений інтерес до вдосконалювання як зовнішніх умов людського існування, так і внутрішньої природи самої людини. Розкриваючи зміст поняття "культура", сучасні дослідники, як правило, ототожнюють її із сукупністю норм, цінностей, ідеалів, що виконують функцію соціальної орієнтації людей у суспільстві. Під *культурою* вони розуміють специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, в сукупності соціальних норм та інститутів, у духовних цінностях. Культура розглядається як система взаємозв'язків людини і природи, людини і суспільства, людини і людини.

Таким чином, термін "культура" на сучасному етапі став розумітися і як сукупність цінностей (духовних і матеріальних), і як жива людська діяльність щодо їх створення, поширення і збереження. Водночас вона являє собою всю сукупність небіологічних (тобто набутих), а також неприродних аспектів життя людей, що є основною рисою, яка відрізняє їх від тварин.

Необхідно також підкреслити, що узагальнивши близько 150 дефініцій культури, американські антропологи А. Кребер і К. Клакхон виокремили три основні характеристики, на які звернули увагу більшість дослідників:

- 1) *культура* – це те, що відрізняє людину від тварин, те, що властиво

тільки людському суспільству;

- 2) *культура* – це те, що не передається біологічно, а досягається навчанням; культура не детермінована особливостями людини як виду, а створена власне нею; культура протилежна природі;
- 3) *культура* передається за допомогою символічних форм (мови, творів мистецтва, виробів, інструментів тощо), що пов'язані з ідеями.

Слово "культура", таким чином, можна вживати узагальнено, стосовно до культури взагалі. Однак це слово використовується і на позначення конкретного культурного організму, який має свою специфіку, свою індивідуальну структуру (у цьому разі говорять про українську, англійську, японську культуру тощо). Іноді цей термін використовують також у вузькому значенні – на позначення вищого ступеня культури. Так, будь-який людський колектив має свою культуру, однак з точки зору зовнішніх спостерігачів він може мати потребу в додатковій аккультурації, тобто насадженні (нав'язуванні) того, що ці спостерігачі розуміють під культурою.

Унаслідок цього в сучасному суспільствознавстві вирізняють кілька наукових підходів до розгляду сутності та змісту культури:

- 1) *із семіотичної точки зору* (семіотика – наука про знаки) культура може бути визначена як небіологічна знакова система, за допомогою якої передається соціальний досвід. Вказівка на небіологічний характер тут необхідна, оскільки семіотика вивчає і біологічні знакові системи (наприклад, симптоми у медицині);
- 2) *із соціологічної точки зору* культура є соціальним інститутом, що забезпечує системність і сталість суспільства;
- 3) *із аксіологічної точки зору* (аксіологія – наука про цінності) культура розглядається як світ цінностей, який являє собою ієрархію змістів та ідеалів, що поділяються всіма членами певного співтовариства;

- 4) *із діяльнісної точки зору* культура визначається як сукупність "технологій", які виробляються і використовуються людиною для досягнення певних цілей. Такі технології додають діяльності людини особливої спрямованості, а також цілісності.

Культура як система понять, цінностей та оцінок значною мірою визначає те, як бачить світ людина, яка є її носієм. Для більш предметного уявлення цієї ідеї було введено поняття *культурної картини світу*, що відрізняється від наукової картини світу. Культурна картина світу містить всю сукупність соціального досвіду, набутого певним народом упродовж всієї історії свого існування. Культурна картина світу може вважатися сьогодні поняттям, що узагальнює всі наукові підходи, які застосовуються при вивченні сутності та змісту категорії "культура".

Виходячи із викладеного можна визначити основні функції культури (тобто сукупність її ролей), які вона відіграє у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства. Основними серед них є такі:

- 1) *людинотворча, або гуманістична* функція культури – полягає у розвитку творчого потенціалу людини в усіх формах її життєдіяльності;
- 2) *гносеологічна, або пізнавальна* функція культури – полягає в тому, що культура є основним засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної спільноти, групи й окремої людини;
- 3) *кумулятивна* функція культури – спрямована на накопичення і збереження соціального досвіду, отриманого культурою в результаті взаємодії індивідів усередині культури і взаємодії з іншими культурами. Існування цієї функції дає змогу визначити культуру як особливий засіб передавання соціальної інформації;
- 4) *інформаційна* функція культури – полягає у трансляції соціального досвіду, що до того ж забезпечує зв'язок часів – минулого, теперішнього і майбутнього;

- 5) *комунікативна* функція культури – пов'язана із передаванням повідомлень під час спільної людської діяльності, яка також передбачає трансляцію соціального досвіду (в тому числі і між поколіннями); це функція соціального спілкування, завдяки якій забезпечується адекватність взаєморозуміння між людьми;
- 6) *нормативно-регулююча* або *управлінська* функція культури – полягає в тому, що культура є важливим інструментом соціального управління поведінкою людини в суспільстві. Адже суспільство за допомогою культури створює орієнтири для людських дій і систему контролю за цими діями;
- 7) *ціннісно-орієнтаційна* функція культури – задає певну систему координат або своєрідну "карту життєвих цінностей", в яких існує і на які орієнтується людина у процесі суспільної життєдіяльності;
- 8) *інтегруюча* функція культури – забезпечує цілісність самої культури, усвідомлення цієї цілісності індивідами, що належить до неї. Ця функція здійснюється за рахунок створення системи знань, цінностей і норм, що є гарантом стабільності функціонування соціальних систем.

Усі перелічені функції дають можливість визначити культуру як механізм ціннісно-нормативної інтеграції соціальних систем.

2.Зазначимо, що в соціологічній науці під *культурною динамікою* розуміється зміна характерних рис і ознак культури у просторі та часі. Культурну динаміку можна описати за допомогою наступних понять або категорій.

1. *Інновація* – це створення чи визнання нових елементів культури, особливо в тих випадках, коли вони спираються на щось уже відоме і прийняте цією культурою. Відкриття – це різновид інновації, тобто певний акт одержання якісно нових знань про світ,

які описують те, що раніше не було відомо. Винахід, у свою чергу, теж є різновидом інновації та передбачає створення нової комбінації вже відомих фактів чи елементів.

2. *Дифузія* – це проникнення рис однієї культури в іншу або взаємний "обмін" культурними рисами. Дифузія завжди відбувається в умовах культурного контакту і, отже, завжди передбачає наявність контакту. Однак культурний контакт, навпаки, не завжди передбачає дифузію, оскільки може завершитися без яких-небудь наслідків.

Те, чи матиме культурний контакт дифузію культурних рис, багато в чому залежить від того, до якого типу належить суспільство, чи є воно *відкритим* або *закритим*. Природно, що відкрите суспільство більше піддається запозиченню культурних рис, ніж закрите. Крім того, це залежить і від "внутрішнього устрою" культури: якщо культура полістилістична, тобто припускає існування різноманітних ціннісних систем, а також безліч способів організації життя і надання їм змісту, то вона буде більш придатна і терпиміша до запозичення з іншої культури; якщо ж культура моностилістична, то неприйняття "сторонніх тіл" буде сильніше. Отже, полістилістичні культури мають вищий "імунітет" до всього чужого, але водночас вони більше ризикують втратити свою однорідність.

Таким чином, у процесі дифузії культура відбирає одні риси і запозичує їх, не приймаючи інші. Ця властивість процесу дифузії називається селективністю. У соціологи культури виокремлюють такі чинники селективності: а) культура ще не досить розвинута для того, щоб сприйняти те чи інше явище, ту чи іншу рису іншої культури; б) культура за допомогою ціннісної системи і системи норм накладає заборону на запозичення будь-яких чи деяких рис іншої культури; в) носії культури вважають, що нові явища їм не потрібні; г) з точки зору культури будь-які нововведення чи якоесь конкретне нововведення здатні порушити існуючий стан речей.

3. *Культурний лаг* – це поняття, введене у науковий обіг У. Отборном

на позначення нерівномірного розвитку культури, коли одні сфери (частини) культури розвиваються швидше, ніж інші. Зокрема, на думку У. Огборна, сфера нематеріальної (духовної) культури розвивається повільніше, ніж сфера матеріальної культури, а отже, перша, відповідно, начебто "запізнюється". Водночас П. Сорокін вважав, що швидше розвивається нематеріальна (духовна) культура, яка й перешкоджає досить швидкому розвитку матеріальної культури.

4. *Культурна трансмісія* – це процес трансляції (передавання) елементів культури від одного покоління до іншого. Саме завдяки культурній трансмісії культура є безупинним феноменом, заснованим на наступності. Природно, що у процесі такого передавання "захоплюються" і нові елементи, що є інноваціями. Крім того, культурна трансмісія передбачає і деякі перекручування, що вносяться суб'єктивними особливостями тих людей, які передають та одержують будь-які нові культурні елементи.

Культурна трансмісія, таким чином, являє собою процес, що характеризує культуру загалом. На індивідуальному рівні йому відповідає *аккультурація* – засвоєння індивідом певних рис і елементів культури (це поняття аналогічне поняттю "соціалізація"). З культурною трансмісією пов'язане таке поняття, як *аккумуляція*, тобто процес накопичення культурної інформації, при якому кількість старих знань і стереотипів, що відкидаються, менша, ніж кількість нових знань.

Досліджуючи процеси динаміки культури, П. Сорокін розробив свою *концепцію соціокультурної динаміки*, яка є спробою сконструювати вільну від лінійності, еволюціонізму і теорії прогресу модель плину макро-процесів культури в сучасному суспільстві.

3. Етичні ідеали і юридичні норми також в узагальненому вигляді створюють ідеаціональну, ідеалістичну і почуттєву системи етики і права. В ідеаціональному умонастрої (іудаїзм, християнство, індуїзм, буддизм,

зороастризм, іслам тощо) вищою етичною цінністю визнається надчуттєвий світ, тоді як власне чуттєвий світ вважається другорядним. Норми етики і права беруть витoki від Абсолюту і закріплюються у священних текстах. До чуттєвих задоволень усі ідеаціональні системи ставляться досить негативно, тому що основною метою їх існування стає шлях досягнення потойбічного.

Чуттєві етичні норми, у свою чергу, більше наближені до земних задоволень, оскільки вони орієнтовані переважно на одержання насолоди від життя, чуттєва етика зазвичай має на увазі комфорт і максимальну зручність. Подібну картину можна побачити і у динаміці правової культури. Зведення законів у ідеаціональній системі дається Абсолютом, тобто Божеством, їхня мудрість незаперечна. У чуттєвій культурі правова система створюється людиною і спрямована здебільшого на підпорядкування однією групою людей іншої групи. До законів постійно можуть вноситися деякі зміни, якщо в них зацікавлена правляча верхівка. Метою правової санкції стає перевиховання злочинця, безпека суспільства або відплата за злочин. Усі відносини у чуттєвій культурі складаються або на основі договору, угоди сторін, або є загальнообов'язковими, оскільки нав'язуються владними структурами.

Ідеалістичні етичні норми є синтезом ідеаціональних та чуттєвих систем. Вони містять у собі і визнання Абсолюту як вищої цінності, позитивну оцінку почуттєвих цінностей.

Отже, соціологія культури – це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми прояву цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної зі створенням, засвоєнням, збереженням і поширенням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою.

Предметом соціології культури є соціальні аспекти функціонування культури в суспільстві, а саме: вся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів та типів, узяті у взаємодії з іншими соціальними системами, а

також кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взяті у співвідношенні з іншими суспільними підсистемами.

Об'єктом соціології культури є діяльність людей, пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.

Під сутністю культури на сучасному етапі розуміються матеріальні і духовні цінності, а також людська діяльність, пов'язана з їх створенням, поширенням і збереженням.

До основних функцій культури (тобто сукупності її ролей) як суспільного явища належать такі: гуманістична, кумулятивна, інформаційна, комунікативна, ціннісно-орієнтаційна, інтегративна, що визначають її роль у функціонуванні та розвитку суспільства.

До структури культури як соціальної системи входять такі системоутворюючі елементи: цінності, норми, звичаї, етикет, традиції, мова, обряди, ритуали, церемонії, уподобання, мода, закони, табу тощо.

У соціології культуру поділяють на культуру суспільства загалом, культуру націй, класів, груп, організацій і окремої особистості. Культура за типами буває загальною і професійною, елітарною і масовою, матеріальною і духовною, релігійною і світською, а також домінуючою, субкультурою і контркультурою.

Культурна динаміка розуміється як зміна характерних рис і ознак культури у просторі і часі. Вона описується за допомогою таких понять, як інновація, дифузія, культурний лаг та культурна трансмісія.

Концепція соціокультурної динаміки П. Сорокіна являє собою послідовну зміну певних типів культур, що вирізняються на основі провідних уявлень у суспільстві про світ і способи його опису.

Процес соціокультурної динаміки передається за допомогою трьох фаз (ідеаціональної, ідеалістичної та чуттєвої) єдиного циклу, через які проходять усі елементи культурної системи.

Питання до самоконтролю:

1. Специфіка соціологічного підходу до вивчення культури.
2. Співвідношення понять "культура" та "суспільство".
3. Назвіть основні структурні елементи культури.
4. Охарактеризуйте молодіжну субкультуру.
5. Яким є вплив сучасної масової культури на формування естетичних смаків у людини.
6. Охарактеризуйте культурні тенденції в Україні.

Лекція №13

Тема: «Конкретно-соціологічні дослідження»

1. Особливості підготовки та проведення.
2. Основні методи, опитувальні методи збору соціологічної інформації.
3. Експериментальні методи в соціології.
4. Технологія обробки та аналізу емпіричних даних.

1. Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує серйозної і тривалої підготовки. Надійність і цінність отриманої інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами, технологією його підготовки і проведення.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Основні функції соціологічного дослідження:

- *пізнавальна* – відкриває нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток;
- *методологічна* – забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів;
- *практична* – полягає у виробленні практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними процесами;
- *інформаційна* – сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їх

потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності;

- *управлінська* – забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науково обгрунтованих управлінських рішень.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапи:

- 1. Підготовчий.** Полягає у виробленні програми та інструментарію – анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо.
- 2. Збір первинної соціологічної інформації.** Відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту.
- 3. Упорядкування та обробка зібраної інформації.**
- 4. Аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.**

Специфіка кожного з етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виділяють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

За метою виокремлюють:

- *фундаментальні дослідження* – спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням найскладніших проблем суспільства;

- *прикладні дослідження* – націлені на вивчення конкретних об'єктів, вирішення певних соціальних проблем;

За глибиною аналізу виділяють:

- *пошукові дослідження* – за своїми параметрами є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належить до маловивчених або взагалі не вивчених. Охоплюють невеликі сукупності, мають спрощені програму та інструментарій. Найчастіше використовують як попередній етап більш глибокого масштабного дослідження, орієнтуючи їх на збирання інформації щодо об'єкта та предмета дослідження, уточнення гіпотез тощо;
- *описові дослідження* – покликані створити відносно цілісну уяву про досліджувані явища, процеси. Проводять відповідно до повної програми, застосовуючи чіткий, детально опрацьований інструментарій, здебільшого тоді, коли об'єктом аналізу є відносно велика спільнота людей, з певними соціальними, професійними і демографічними характеристиками. За структурою, набором процедур є значно складнішими від пошукових досліджень;
- *аналітичні дослідження* – полягають не тільки в описуванні соціальних явищ та їх компонентів, а й у встановленні причин їх виникнення, механізмів функціонування, виокремленні факторів, що забезпечують їх. Підготовка аналітичного соціологічного дослідження потребує значних зусиль, професійної майстерності дослідника – аналітичних здібностей, вміння інтерпретувати та аналізувати складну соціологічну інформацію, робити виважені висновки.

За методом, застосовуваним у соціологічному дослідженні, виокремлюють опитування і аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент.

За затратами часу виділяють довгострокові (терміни проведення – від 3 років і більше), середньострокові (від 6 місяців до 3 років), короткострокові (від 2 до 6 місяців) та експрес-дослідження (від 1–2 тижнів до 1–2 місяців).

Зважаючи на тип відносин між замовником і виконавцем, соціологічні дослідження бувають держбюджетними і госпрозрахунковими. *Держбюджетні дослідження* виконують на замовлення державних установ, оплачуються ними; *госпрозрахункові* – на замовлення окремих підприємств, організацій, фірм, які й оплачують їх виконання.

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статичі чи динаміці) виділяють разове і повторне соціологічне дослідження. *Разове дослідження* інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища. Дані, що відтворюють зміни об'єкта, їх напрями і тенденції, можуть бути отримані лише за допомогою *повторних досліджень*, які проводять через певні проміжки часу. Тобто повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію. Серед повторних досліджень виділяють панельні (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), трендові (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), когортні (досліджують специфічні соціальні сукупності – когорти – впродовж певного часу).

Щодо об'єкта пізнання дійсності виокремлюють соціологічні дослідження у сфері управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, політики, культури, охорони здоров'я тощо.

За системою вибору одиниць об'єкта соціологічні дослідження поділяються на монографічні, суцільні та вибіркові. *Монографічні дослідження* спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У *суцільних дослідженнях* обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта. Оскільки вони потребують багато часу, значних людських і

матеріальних ресурсів, їх проводять рідко. З метою прискорення їх і скорочення витрат найчастіше використовують *вибіркові дослідження*. Вони обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину. Мета вибіркового дослідження – на підставі певної кількості обстежених одиниць об'єкта (кількість і характеристику їх визначають за допомогою спеціальних правил, математичних прийомів) скласти висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

Своєрідне місце у цій класифікації посідають *пілотажні (пробні) соціологічні дослідження*, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур, аналізу документів тощо), а також внести необхідні корективи у нього. Наслідки цих досліджень, зафіксовані у робочих документах, впливають на поліпшення методик, інструкцій щодо відбору та організації збирання вихідних даних.

2. Опитування

Серед методів збору первинної соціальної інформації найпопулярнішим є метод опитування, який у багатьох людей асоціюється саме із соціологією.

Опитування – метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

За допомогою опитування можна одержати інформацію, яка не завжди відображена в документальних джерелах чи доступна прямому спостереженню. До опитування вдаються, коли необхідним, а часто і єдиним, джерелом інформації є людина – безпосередній учасник, представник, носій досліджуваних явища чи процесу. Вербальна (словесна) інформація, одержана завдяки цьому методу, значно багатша, ніж невербальна. Вона легше піддається кількісному опрацюванню та аналізу, що дає змогу широко

використовувати для цього обчислювальну техніку. На користь цьому методу служить і його універсальність, оскільки під час опитування реєструють мотиви діяльності індивідів, результати цієї діяльності. Усе це забезпечує опитуванню переваги щодо методу спостереження або методу аналізу документів.

Анкетування

Одним з найпоширеніших видів опитування є анкетування, яке передбачає самостійне заповнення анкети респондентом. Використовуючи роздаткову, поштову чи надруковану у пресі анкету, дослідник з мінімальною технічною допомогою за короткий час може зібрати первинну інформацію від сотень респондентів. Забезпечуючи повну анонімність, метод анкетування дає змогу ефективніше досліджувати морально-етичні проблеми.

Анкета – тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Оскільки анкету респондент заповнює самостійно, особливо важливе значення мають структура запитань, мова і стиль їх формулювання, рекомендації щодо заповнення анкети, а також її графічне оформлення. Починається вона вступною частиною, в якій зазначають, хто, з якою метою проводить опитування, вміщують інструкцію щодо заповнення анкети, зосереджують увагу на способі її повернення після заповнення, її текст повинен створити у респондента настрій співробітництва. Вступну частину найчастіше розміщують на титульному аркуші.

Наступним структурним елементом анкети є контактні запитання. Їх мета – зацікавити респондента, полегшити йому входження у проблему. Тому вони повинні бути простими за формулюванням, передбачати достатньо легкі відповіді на них.

Сутнісну інформацію містять основні запитання, зміст яких повністю визначається цілями і завданнями дослідження. Найкраще, якщо кожному окремому завданню відповідає певний блок запитань, а перехід до нового супроводжується поясненнями. Наприклад: «На цьому закінчуємо розмову про Вашу роботу. Тепер декілька запитань про Ваші можливості щодо проведення вільного часу».

Після основних вміщують запитання для з'ясування соціально-демографічних характеристик респондентів. Наприкінці дають декілька запитань, які повинні зняти психологічне напруження в опитуваних, допомогти їм усвідомити необхідність і значущість здійсненої ними роботи.

Запитання анкети є висловлюваннями, розрахованими на одержання інформації, що дає змогу операціоналізувати ознаки певного соціального явища.

За структурою запитання анкети класифікують на відкриті, напівзакриті, закриті (цю групу запитань, у свою чергу, поділяють на альтернативні й неальтернативні). У *закритих запитаннях* респонденту дають повний перелік варіантів відповідей, пропонуючи обрати один або декілька з них. Їх поділяють на *альтернативні* (коли необхідно вибрати тільки один варіант відповіді) і *неальтернативні* («питання-меню», які допускають вибір кількох варіантів відповідей). *Відкриті запитання* не пропонують жодних варіантів відповідей, і респондент може висловлюватися на власний розсуд. *Напівзакриті* запитання в переліку запропонованих відповідей мають позиції «інше» або «що ще?».

За формою виділяють прямі та непрямі запитання. *Прямі запитання* дають змогу одержати інформацію безпосередньо від респондента («Чи задоволені Ви своєю роботою?»). Коли ж від респондента необхідно одержати критичну думку про нього, інших людей, негативні явища життя, використовують *непрямі запитання*, пропонуючи на його розгляд уявну ситуацію, яка не вимагає самооцінки конкретно його якостей та обставин його діяльності.

3. Соціальний експеримент – метод збору інформації про характер і специфіку змін показників діяльності і поведінки працівників під впливом заданих і керованих факторів. Він проводиться з метою перевірки дієвості впроваджуваних форм життєдіяльності колективу, апробування нових способів управління розвитком соціальних процесів. Соціальний експеримент дуже близький до спостереження. Відмінність експерименту від спостереження полягає лише в активному впливі дослідника на досліджувану ситуацію. Аналогічно спостереженню соціальний експеримент буває двох видів: *лабораторний* і *польовий*. Лабораторний експеримент проводиться в штучно створених умовах. Позитивним у соціальному експерименті є те, що дослідник у ньому займає активну позицію. Створюючи визначені умови, він має можливість повніше враховувати визначальні фактори, чітко визначати їх вплив на об'єкт дослідження, встановлювати причини виникнення і зміни соціальних явищ за рахунок розкриття впливу тієї чи іншої зі створених умов. Соціальний експеримент необхідно проводити дуже обережно, тому що можна прийти до споконвічно помилкових висновків.

Негативним у використанні соціального експерименту є те, що спеціально створювані умови можуть порушити природність протікання досліджуваного соціального явища.

Тестування

Найбільш часто у соціологічних дослідженнях використовується методика, розроблена в психології, наприклад такий психологічний метод, як тестування.

Тест (з англ. – «іспит», «перевірочна робота») – завдання стандартної форми словесного характеру чи у виді малюнків. Тестуванням називається короткочасний іспит, за допомогою якого вимірюється рівень розвитку або ступінь виразності окремих чи сукупності соціально-психологічних властивостей особистості, психологічних груп, колективів. Якщо всі інші методи мають своєю метою одержання яких-небудь раніше не відомих, нових даних, то тестування використовується для того, щоб встановити наявність чи

відсутність вже відомих соціально-психологічних особливостей у тих чи інших досліджуваних. *Основним призначенням* тестування є об'єктивне порівняння між собою досліджуваних чи визначення, якою мірою досліджуваний відповідає відомому стандарту.

Метод інтерв'ю

У практиці соціологічних опитувань метод інтерв'ю використовують рідше, ніж анкетування. Це зумовлено передусім дефіцитом спеціально підготовлених інтерв'юерів.

Соціологічне інтерв'ю – метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних, які цікавлять дослідника.

Порівняно з анкетуванням інтерв'ю має певні переваги і недоліки. Головна відмінність між ними полягає у формі контакту дослідника та опитуваного. За анкетування їх спілкування опосередковується текстом; питання, вміщені в анкеті, респондент інтерпретує самостійно, фіксуючи відповіді в анкеті.

Під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, який ставить запитання, передбачені дослідженням, організовує і спрямовує бесіду з кожною окремою людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією.

Для одержання одного й того самого обсягу інформації при використанні методу інтерв'ю дослідник витрачає більше часу і засобів, ніж при анкетуванні. Додаткових витрат вимагають підбір і навчання інтерв'юерів, контроль за якістю їх роботи. Водночас розширюються можливості щодо підвищення надійності зібраних даних за рахунок зменшення кількості тих, що unikли опитування, скорочення різноманітних технічних помилок. Участь інтерв'юера дає змогу максимально пристосовувати запитання бланка-інтерв'ю до можливостей респондента.

Інтерв'юер може завжди тактовно допомогти респондентові, якщо якийсь із запитань видасться незрозумілим.

Якість одержаної під час інтерв'ю інформації залежить від особливостей основних компонентів процесу спілкування: питальника, інтерв'юера, респондента, обставин інтерв'ю.

Обробка та аналіз результатів соціологічних досліджень

В емпіричній соціології нагромаджено немало статистичних процедур, за допомогою яких розрізнені дані, що містяться в окремих анкетах чи інших матеріалах соціологічних досліджень, адаптують для узагальнення, опису, аналізу, наукової інтерпретації. За результатами узагальнень складають певні висновки, вирішуючи завдання, поставлені у дослідженні. Внаслідок цих процедур з'являється реальна змога з'ясувати тенденції у досліджуваних процесах, явищах, виробити прогнози і практичні рекомендації, що відкривають вихід соціальної інформації у соціальну практику. Найчастіше статистичні методи аналізу соціальної інформації використовують для:

- опису інформації та обчислення узагальнюючих параметрів (одновимірна статистика);
- виміру зв'язку між окремими ознаками, отриманими у відповідях на різні запитання анкети, якщо як метод збору даних застосовувалося опитування, або контент-аналіз текстів ЗМІ, якщо використовувався метод аналізу документів (двовимірна статистика);
- проведення складних математичних процедур, які дають змогу проаналізувати водночас кілька взаємопов'язаних ознак (багатовимірна статистика).

Застосування методів математичної статистики забезпечує:

- стислий опис первинної соціологічної інформації, обчислення одновимірних розподілів, наочне уявлення її у вигляді таблиць,

графіків, діаграм;

- обчислення зв'язків між ознаками досліджуваного суспільного явища, оцінку їх за допомогою статистичних коефіцієнтів зв'язку, застосування кореляційного, регресійного аналізу тощо;
- встановлення латентних (прихованих) факторів, які визначають взаємозв'язки всередині групи, ознак досліджуваного явища (факторний, латентно-структурний аналіз);
- класифікацію ознак та об'єктів, побудову типологій (кластерний аналіз, дискримінантний аналіз, факторний аналіз);
- перевірку (підтвердження чи спростування) вихідних гіпотез дослідження, формулювання нових проблем;
- вироблення коротко- і довгострокових прогнозів щодо функціонування та розвитку певного суспільного явища.

Використання методів математичної статистики передбачає певний набір попередніх процедур, до яких належать: підготовка анкети, іншого первинного матеріалу до обробки, яка може здійснюватися вручну чи автоматизовано; вибір рівня майбутнього аналізу (описовий чи пояснювальний); вибір конкретних статистичних процедур для обробки інформації.

Питання до самоконтролю:

1. Назвіть основні методи соціологічного дослідження. Дайте їм коротку характеристику.
2. Назвіть переваги і недоліки різних методів збору інформації.
3. У чому полягають особливості контент-аналізу?

4. Яка роль та місце інтерпретації основних понять у програмі соціологічного дослідження?

5. У чому особливості використання методів соціологічного дослідження?

6. Якими методами збору первинної соціологічної інформації Ви скористаетесь для аналізу виборчої кампанії до владних структур?